

Een ander licht bij Philips

Deze week ontmoeten werkgevers, werknemers en regering elkaar traditiegetrouw in de Stichting van de Arbeid om te proberen tot een „centraal akkoord” te komen. In zo'n centraal akkoord worden globale afspraken gemaakt m.b.t. de stijging van de lonen in het volgend jaar en er kan enigszins worden aangegeven in welke richting vorderingen op het gebied van de z.g. immateriële punten (medezeggenschap enz.) kunnen worden gemaakt. In de bedrijfstakken, c.q. bedrijven vindt vervolgens de concretisering van deze afspraken plaats.

Wie de laatste tijd de partijen die aan het overleg deelnamen, met name de werkgevers en de werknemers, enigszins heeft gevolgd, zal het met mij eens zijn, dat ook dit jaar een centraal akkoord nauwelijks haalbaar moet worden geacht. Ten eerste lijkt het erop dat de bonden en de ondernemers niet zitten te springen om centrale afspraken. Hierdoor wordt immers de speelruimte op bedrijfstak-, c.q. bedrijfsniveau (onnodig) beperkt. Ten tweede lijkt de sfeer waarin het overleg moet starten niet optimaal. De vakbeweging heeft de laatste tijd een soort van verbale polarisatie ingezet, waarbij zij regelmatig van haar geringe dunk van het huidige kabinet blijkt heeft gegeven. Naar aanleiding van „de brief van Albeda” heeft de voorzitter van de FNV, Wim Kok, het kabinet beschuldigd van een financieel-criminele handelwijze. Ten derde brengt de vakbeweging dit jaar een nieuw onderhandelingspunt in het arbeidsvoorwaardenoverleg. Was 1977 het jaar van de automatische prijscompensatie, 1978 het jaar van de apo, 1979 lijkt het jaar van de arbeidstijdverkorting te worden. Over de prijscompensatie en over de apo is tussen de partijen bij lange na geen overeenstemming bereikt, zodat het nieuwe punt van de arbeidstijdverkorting het overleg extra zal compliceren. Ten vierde heeft de altijd weer opvallende (niet altijd even gelukkige) creativiteit van de vakbeweging de werkgevers niet kunnen inspireren. Deze zijn de laatste jaren vast blijven houden aan hun opvattingen „dat de loonkosten te hoog zijn”, „dat we niet op een eiland wonen” en „dat we de broekriem moeten aanhalen”. Van enige toenadering tot de bijdragen van de kant van de vakbeweging is nauwelijks sprake. Minister Albeda van Sociale Zaken heeft dan ook op de jaarvergadering van het VNO vorige week een beroep gedaan op de werkgevers iets van hun starheid prijs te geven.

Als de toenadering van werknemers en werkgevers niet plaatsvindt (en het heeft er niet de schijn van dat dit in de nabije toekomst het geval zal zijn), dreigt er een permanente, onoplosbare patstelling te ontstaan. Op Europees niveau is de situatie al niet veel beter. Het tripartite EG-overleg dat onlangs in Brussel is gehouden heeft geen resultaten van belang

opgeleverd. Wim Kok sprak na afloop van het overleg van „een verloren dag”.

In deze sombere atmosfeer kan het goed doen een lichtpunt te bespeuren in de verhouding werkgevers/werknemers. Ik doel hier op een „geheim” Philips-rapport waar de Industriebond NVV onlangs beslag op heeft weten te leggen. Het gaat om een z.g. „social forecast” van de afdeling onderzoek van de directie Sociale Zaken van Philips, betreffende „een bijdrage tot het vaststellen van beleidslijnen op het sociale terrein voor Philips tot 1991”.

Hoewel de Philips-onderzoekers er rekening mee houden dat het aantal arbeidsplaatsen bij Philips zal teruglopen van 85.000 nu tot 65.000 in 1990 is Aalko van der Veen, bondsbestuurder en onderhandelaar met Philips namens de Industriebond NVV, „geschrokken, maar hoopvol”. *WIK*, het blad van de Industriebond, spreekt van een „goede gespreksstof”. Een opmerkelijke reactie van een bond die er bij dit soort alarmerende werkgelegenheidsperspectieven doorgaans stevig tegen aan pleegt te gaan.

De bijval van de Industriebond t.a.v. het rapport is wel te verklaren. Het rapport bevat nogal wat uitspraken, die de bond tot een zekere tevredenheid moeten hebben gestemd. Allereerst wordt de rol van de vakbeweging in het bedrijf zeer positief benaderd. Er is geen sprake van argwaan. Een goed georganiseerde en representatieve vakbeweging wordt „in het belang van de onderneming” genoemd. Bovendien doet het rapport t.a.v. werktijdverkorting voor de Industriebond bemoedigende uitspraken. Verwacht wordt dat de arbeidstijd de komende jaren onder druk zal komen te staan en dat in 1990 de werkweek zal zijn gereduceerd tot 36 uur. Philips doet er volgens de onderzoekers dan ook goed aan „een beleid te formuleren, dat erop is gericht onnodige verstarring en taboes te doorbreken en op beheersbare wijze ervaring op te doen met elementen op dit vlak”.

De invloed van het rapport op het beleid van Neerlands grootste particuliere werkgever moet niet worden overschat. Nadrukkelijk wordt er in het rapport al op gewezen dat het hier gaat om een onderzoeksrapport en niet om een beleidsdocument. Tevens kan uit het feit dat het rapport „geheim” is gehouden, worden afgeleid dat althans sommigen bij Philips door enkele aanreikingen in verlegenheid zijn gebracht. Het is niettemin te hopen dat de reactie van de Industriebond NVV op dit rapport, dat bepaald niet de principes van het vrije ondernemerschap overboord zet, de Philips-leiding en andere ondernemers in Nederland aan het denken zet.

T. de Bruin

Inhoud

<i>Drs. T. de Bruin:</i>	
Een ander licht bij Philips	1181
Column	
Bureaucratische involutie en management, door Prof. Dr. A. Peper ...	1183
<i>Prof. Dr. C. Brevoord:</i>	
Externe informatievoorziening: naar een jaarbericht-nieuwe-stijl	1184
<i>Drs. H. J. Nabbe:</i>	
Ploegenarbeid in de industrie (I) De omvang in Nederland en andere landen	1191
<i>Dr. A. Martens en Drs. F. Moulaert</i>	
Minder vreemde, meer Belgische arbeid? Gevolgen voor de Belgische economie	1194
Vacatures	1195
Boekennieuws-extra	
A. van Doorn: Uitleiding uit de marxistische economie, door Prof. Dr. J. Pen	1197
R. J. in 't Veld: Over grenzen van bestuur, door Prof. Dr. J. van den Doel	1198
A. Budd: The politics of economic planning, door Drs. J. K. T. Postma	1199
Dr. F. Haselhoff: Ondernemingsstrategie, een dilemma, door Prof. Dr. R. H. Bredero	1200
Immanuel Wallerstein: Europese wereld-economie in de zestiende eeuw. Het moderne wereldsysteem, door Prof. Dr. P. W. Klein	1201
Werner Glastetter: Die wirtschaftliche Entwicklung der Bundesrepublik Deutschland im Zeitraum 1950 bis 1975. Befunde und Aspekte, door Drs. D. C. Breedveld	1202
W. A. H. Thissen: Investigations into the Club of Rome's World 3 Model. Lessons for understanding complicated models, door Prof. Dr. W. H. Somermeyer	1203
Hugo Priemus: Stadsvernieuwing: problemen en perspectieven. Analyse van de Rotterdamse aanpak, door Prof. Dr. A. J. Hendriks	1206
Dr. G. de Man: De monetaire rol van het goud sinds de Tweede Wereldoorlog, door Drs. B. J. Schep	1207
H. H. Macaulay en B. Yandle: Environmental use and the market, door Dr. R. P. Zuidema	1208

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.

Redacteur-secretaris: L. van der Geest. Redactie-medewerker: T. de Bruin.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie: postbus 4224 3006 AE Rotterdam. Tel. (010) 14 55 11, administratie: toestel 3701, redactie: toestel 3790.

Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 137,28 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 96,72 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945, of op bankrekening no. 25.50.56.877 van Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93, 3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,30 (incl. 4% BTW en portokosten).

Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101

Alle orders worden afgesloten en uitgevoerd overeenkomstig de Regelen voor het Advertentiewezen.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Bureaucratische involutie en management

De laatste tien jaar is het aantal coördinatie-organen binnen de rijksoverheid schrikbarend toegenomen. Er heeft een sterke groei plaatsgevonden van interdepartementale commissies en contacten, van voorbereidingsorganen ten behoeve van de besluitvorming in de ministerraad enz. Toch kan men niet zeggen dat de besluitvorming er efficiënter, doelmatiger en sneller op geworden is. Ondanks (of dank zij?) al deze coördinatie-uitvindingen is de druk op het politieke systeem, alsook op het ambtelijke systeem, toegenomen. De klachten van een kritischer geworden publiek (van burgers tot burgers/kamerleden) klinken steeds luider. Problemen die in de samenleving spelen en waarover de politiek — regering en parlement — zich een oordeel moet vormen trekken zich weinig aan van departementale indelingen en gespecialiseerde parlementaire commissies.

Voor een deel gaat het hier om problemen, die wel nooit echt zullen worden opgelost. Aan de andere kant heeft het alle zin zich af te vragen wat er gedaan kan worden aan die overbelasting van de ambtelijke en politieke top. Zeker is nl. dat de problemen er in de toekomst niet eenvoudiger op zullen worden en zeker is ook dat bij voortzetting van de huidige werkwijze de kwaliteit van de besluitvorming achteruit zal gaan. Niemand weet dan meer waarover precies wordt besloten, hoe de voorbereiding is geweest en wie voor wat verantwoordelijk kan worden gehouden, althans in materiële zin. Juist voor het goed functioneren van de politieke democratie is een minimum aan doorzichtigheid — niet in de laatste plaats voor de burgers — een gebiedende eis. Niets is zo fnuikend voor de politieke belangstelling en het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef als een situatie waarin vraagstukken door een overspannen detaillering en specialisatie-zucht aan het oog van het publiek (en zijn vertegenwoordigers) worden onttrokken.

In een zeer lezenswaardig artikel 1) heeft Wim Polak, thans burgemeester van Amsterdam en staatssecretaris van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl, voor deze vraagstukken op een indringende wijze aandacht gevraagd. Zeer kort samengevat komt zijn verhaal — gesteund door veel eigen ervaring — erop neer dat:

- a. politici — meestal geen managers — weinig aandacht hebben voor managementvraagstukken bij de overheid;
- b. politici zich bij veranderingen die zij in hun beleid voorstaan te weinig afvragen welke menselijke, organisatorische en „management“-gevolgen deze ingrepen hebben;
- c. de managementcapaciteiten van departementsambtenaren zwak ontwikkeld zijn en — evenals bij politici — meer een produkt van toeval zijn dan het produkt van een gedegen opleiding in die richting.

Polak doet een aantal suggesties aan de hand, waarvan die over het belang van het instituut van staatssecretaris, de noodzaak van decentralisatie van bestuurlijke taken en veel meer aandacht voor een managementopleiding voor ambtenaren m.i. de belangrijkste zijn. Voor politici moet blijven gelden dat zij in de eerste plaats via de gebruikelijke kanalen (politieke partijen) dienen te worden geselecteerd. Managementcapaciteiten zijn uiteraard niet onbelangrijk, maar moeten toch ondergeschikt zijn aan politieke criteria. Trouwens, het helpt — zeker structureel — weinig wanneer een politicus-manager moet werken in een ambtelijke omgeving die op dit punt slecht uit de voeten kan.

Een van de kwalen van het Nederlandse ambtelijke apparaat is — naast de vele goede kanten die het heeft — dat het op de maatschappelijke specialisatie heeft gereageerd met een „contra“-specialisatie. Voor een deel is dat wel nodig, maar onvoldoende is gereageerd op een ander maatschappelijk verschijnsel, nl. dat van de geïntegreerde beleidsvoering die wij gewoonlijk met de term management aanduiden. Beleidvoerders in de niet-overheids sfeer (bedrijfsleven, vakbeweging, particuliere organisaties van allerlei slag) ontmoeten in hun contact met overheidsdienaren te weinig een „counterpart“ met wie zaken op hetzelfde

de beleidsniveau kunnen worden besproken. Het is ook daarom dat bewindslieden een niet gering deel van hun tijd besteden aan besprekingen, aan overleg, dat ambtelijk had kunnen worden afgedaan. Polak stelt terecht m.b.t. topambtenaren: „Velen zijn op hun plaats gekomen als gespecialiseerde vakambtenaren, *niet* als managers“ 2). Dat heeft ook tot gevolg dat een bewindsman vanuit zijn eigen apparaat veel te veel en veel te gedetailleerde informatie krijgt, wat naast de maatschappelijke druk van buiten tot permanente overbelasting leidt. Juist om een bewindsman naar buiten toe goed te doen functioneren — en dáár ligt toch een belangrijke taak voor een politicus — is het nodig dat vooral de overbelasting „van binnenuit“ wordt aangepakt.

De suggestie van Polak om bij de opleiding en selectie van jonge ambtenaren veel meer aandacht te schenken aan het aankweken van managerskwaliteiten, is in dit verband uiteraard zeer waardevol. Daar past dan wel de opmerking bij dat er al sinds jaar en dag een opleidingscursus voor jonge ambtenaren bestaat, die mede bedoeld is die kwaliteiten aan te kweken. Men moet vaststellen dat deze tot nu toe kennelijk weinig resultaten heeft opgeleverd. Dat is het ambtelijke apparaat niet aan te rekenen. Het zullen ook hier de politici moeten zijn die een beleidslijn moeten ontwikkelen, waarin de opleiding en selectie van — grofweg — twee typen ambtenaren, t.w. vakspecialisten en managers, centraal dienen te staan. Dat gaat niet vanzelf.

De grote overbelasting van de ambtelijke en politieke top kan pas werkelijk worden bestreden wanneer de managementkant van het bureaucratisch functioneren een steviger plaats krijgt in recrutering, opleiding, salariëring e.d. Daarvoor is o.m. nodig een sterke roulatie van ambtenaren-managers-in-opleiding tussen de departementen. Op die manier wordt een tegenwicht geschapen voor de overspecialisatie die nu zo kenmerkend is voor het ambtelijke apparaat. Het bureaucratische involutieproces is niet meer opgewassen tegen de generalistische benadering die veel maatschappelijke vraagstukken behoeven. Ambtenaren-generalisten kunnen de politieke top en zich zelf van veel detailwerk bevrijden; daarmee is zowel het ambtelijke als het politieke bedrijf geïnd.

1) W. Polak, De invloed van de politicus op het overheidsmanagement, *Beleid en Maatschappij*, november 1978, blz. 295-301.

2) Idem, blz. 298.

Externe informatievoorziening: naar een jaarbericht-nieuwe-stijl

PROF. DR. C. BREVOORD

De thans gebruikelijke jaarverslaggeving van ondernemingen richt zich in hoofdzaak op de „financiële omgeving”, d.w.z. zij biedt slechts informatie voor financieel geïnteresseerden en de informatie is in financieel/boekhoudkundige termen verrat. Volgens Prof. Dr. C. Brevoord, hoogleraar administratieve organisatie en bedrijfshuishoudkunde aan het Interuniversitair Instituut Bedrijfskunde te Delft, dient de externe berichtgeving van de onderneming te worden herzien. De onderneming zal moeten overgaan tot het verstrekken van informatie aan alle bij de organisatie betrokken groeperingen, opdat uit het jaarverslag een volledig beeld van het functioneren van de organisatie kan worden gevormd. Het verslag moet niet alleen inzicht verschaffen in het financieel-economisch rendement, maar ook in het sociaal rendement en het milieu/omgevingsrendement.

Inleiding

Enige maanden geleden heb ik voor de z.g. Accountantsdag 1978 van het NivRA een voorstudie gemaakt en een referaat mogen houden over het onderwerp: „Het jaarbericht-nieuwe-stijl: integrerend onderdeel van het berichtenverkeer tussen onderneming en omgeving”. Hoewel het NivRA kort geleden tot volledige publikatie is overgegaan, maak ik gaarne van de mij door de redactie van *ESB* geboden gelegenheid gebruik de toen ontwikkelde gedachten, ten dele aangevuld, ten dele anders geformuleerd, ook via dit blad ter discussie te stellen.

Uitgangspunten

Er is tot nu toe eigenlijk nooit een diepgaande discussie geweest over de functie en de inhoud van het *jaarverslag*, waarbij we jaarverslag definiëren als het samenstel van een jaarrekening (balans, resultatenrekening en toelichting), een accountantsverklaring en een directieverslag. Bijna het tegendeel geldt voor de *jaarrekening*, waarover een omvangrijke reeks van publikaties bestaat; de laatste jaren zijn er o.a. boeken van Bindenga, Beckman Buningh en Weima over dit onderwerp verschenen.

De jaarrekening heeft natuurlijk niet voor niets zoveel aandacht gekregen. Ze wordt beschouwd als het document bij uitstek, waarin de onderneming verantwoording aflegt aan een groter publiek. Het is dan ook geen wonder dat deze verslaggeving met vele, o.a. wettelijke, regels, waarborgen en sancties is omringd. Illustratief is in dit verband de opvatting

van de commissie-Verdam, die in haar rapport 1) onder het hoofd „jaarverslaggeving” eerst spreekt over „een behoorlijke verslaggeving” aan werknemers en vervolgens over „een goede verslaggeving” aan anderen, waarna dan wordt geconstateerd dat vandaar „de commissie normen voorstelt, waaraan de balans en de winst- en verliesrekening behoren te voldoen”. Een goede verslaggeving is kennelijk voldoende verzekerd wanneer er degelijke normen voor de jaarrekening zijn geformuleerd.

Wat is dan de functie van de jaarrekening? Als fundamentele functies worden door Burgert 2) genoemd:

- a. de vaststelling van het ter verdeling staande bedrag aan winst;
- b. verantwoordingsmiddel voor de leiding over het door haar gevoerde beheer;
- c. informatiemiddel voor de kapitaalmarkt in verband met haar selectiefunctie.

Bindenga 3) maakt een tweedeling:

1. de jaarrekening is een verantwoordingsstuk dat bestemd is voor externe participanten;
2. de jaarrekening is een onderdeel van de beslissingsvoorbereiding, bestemd voor interne participanten.

Hoewel deze functiebeschrijvingen niet precies parallel lopen, hebben beide schrijvers in ieder geval gemeen, dat zij de jaarrekening als een verantwoordingsdocument beschouwen en dat daarbij de nadruk vooral op de financiële aspecten valt (want daarin is de kapitaalmarkt vooral geïnteresseerd). Dit zijn twee belangrijke conclusies, te meer omdat ze ons iets indiceren omtrent de context waarin het denken over de functie van de jaarrekening in het algemeen moet worden gesitueerd. Als we immers de jaarrekening zien als een mededeling naar buiten omtrent het functioneren van de onderneming in het afgesloten boekjaar, dan zal er een zekere afstemming zijn met betrekking tot de inhoud van die mededeling tussen de zender (de onderneming en met name de directie) en de ontvangers. Wie wordt, met welk doel en in welke omvang door de onderneming (en met name door de directie) over haar functioneren ingelicht? Anders gezegd: wat beschouwt de onderneming als haar „relevante omgeving” en wie poogt zij met haar mededeling waartoe te beïnvloeden?

Vanuit de hiervoor getrokken conclusies gezien en rekening houdend met de discussies over de waarderingsgrondslagen die zich in de loop van de tijd hebben voorgedaan, kan dan het volgende worden gesteld. De jaarrekening is 1. een in financieel/boekhoudkundige termen opgesteld verantwoordingsdocument over een afgesloten boekjaar; 2. opgesteld op

1) *Herziening van het ondernemingsrecht*. Rapport van de commissie, ingesteld bij beschikking van de minister van Justitie op 8 april 1960, Den Haag, 1965, blz. 15.

2) R. Burgert, *Bedrijfseconomisch aanvaardbare grondslagen voor de gepubliceerde jaarrekening, de Accountant*, september 1967.

3) A. J. Bindenga, *Informatie in de jaarrekening*, Alphen a/d Rijn/Brussel, 1975, blz. 28.

grond van wat als „goed koopmansgebruik” wordt betiteld en 3. zich richt op met name de financiële sector van de „omgeving” van de onderneming.

In de eerste plaats valt daarbij op (ad 1), dat de verantwoording in financieel/boekhoudkundige termen is vervat. Die verantwoording kan op allerlei wijzen plaatsvinden (b.v. via vergelijking met een begroting of — nog juister — gerelateerd aan het doel van de onderneming), maar het is evident, dat de ontwikkeling van vermogenen resultaat de centrale elementen zijn. Dit wijst erop, dat de productiefactor kapitaal als de voornaamste wordt gezien en dat de verantwoording zich dus richt op de groep van geldschieters (vroeger de eigenaren, daarna de aandeelhouders, nu in meer algemene zin alle financieel geïnteresseerden).

Voorts valt het op, dat de jaarrekening zuiver retrospectief van aard is. Er worden geen uitspraken over de toekomst gedaan, geen plannen geannonceerd en zeker geen verwachtingen gewekt. De leiding van de onderneming is wel bereid enig inzicht te geven (eenvoudig omdat de geldschieters dat nu eenmaal verlangen), maar beperkt dit inzicht tot financieel/boekhoudkundige informatie m.b.t. het verleden. Men zou kunnen stellen, dat de geldschieters net voldoende informatie krijgen om de aan de onderneming ter beschikking gestelde middelen geen andere aanwending te geven. Omgekeerd kan worden gezegd, dat de directie van de onderneming de geldschieters soms aardig in het ongewisse laat aangaande toekomstige risico's. Het is wellicht zo dat geldschieters zich een verantwoord oordeel kunnen vormen omtrent vermogen en resultaat (art. 1 WJO), maar dan toch vooral in statische zin.

Verder kan worden opgemerkt (ad 2), dat de terughoudendheid ook geldt ten aanzien van de waarderingsgrondslagen. Het is nog niet zo heel lang geleden, dat geheime reserves zeer gewaardeerd werden, dat stille reserves aan de orde van de dag waren en dat een conservatieve wijze van winstberekening als een verdienste werd aangemerkt. Dit alles duidt niet op een reële weergave van de werkelijkheid. Er werden „appeltjes voor de dorst” gekweekt en mede als gevolg daarvan was de informatie over vermogen en resultaat veelal (sterk) gedeflatteerd. De directies van ondernemingen lieten de geldschieters slechts zeer ten dele in de financiële keuken kijken. De financiële wereld bleef zodoende in belangrijke mate in het ongewisse over de echte financiële situatie, hetgeen enerzijds de directies van ondernemingen de mogelijkheid bood tegenvallers (enigszins) te verdoezelen of weg te moffelen en anderzijds de financiële wereld de gelegenheid bood zich speculerend op te stellen. Van een zo waarheidsgetrouw mogelijk en openhartig verantwoording afleggen was zeker vroeger geen sprake; de hoogste wijsheid school in een financieel/boekhoudkundige presentatie die ieder jaar opnieuw een zekere regelmatige groei te zien gaf („income smoothing” 4)).

Op dit punt is er de laatste decennia veel verbeterd, al zijn er genoeg redenen om aan te nemen, dat er ook tegenwoordig nog lang niet altijd van een volledige en openhartige verantwoording door middel van de jaarrekening kan worden gesproken. Door Weima worden in navolging van Johnson de volgende krachten genoemd die op de besluitvorming m.b.t. de financiële rapportering van invloed zijn 5):

1. De financiële verslagen rapporteren voor een belangrijk deel over de prestaties van de leiding. Het valt niet te verwonderen, dat de leiding belang heeft bij een verslag dat een gunstig beeld schept over haar activiteiten;
2. De leiding staat onder druk van de aandeelhouders om de belastingdruk te minimaliseren. Dit impliceert soms dat waarderingswijzen voor belastingdoeleinden worden overgenomen in de financiële verslagen;
3. De druk vanuit de beleggershoek om resultaten te publiceren die de aandeelhouders gunstig beïnvloeden, versterkt ook het eigen belang van de leiding in deze richting;
4. Externe verslagen maken veelal deel uit van het propagandasysteem van de onderneming;

5. De gegevens in de externe financiële verslagen worden vaak ook voor interne doeleinden gebruikt”.

Misschien is nog wel het belangrijkste — merkwaardigerwijs door Johnson niet genoemde — argument, dat bij tegenvallende resultaten de geldschieters prompt de geldkraan sluiten, waardoor de soms toch al moeilijke situatie van een onderneming nog eens extra wordt verzwaard. Kortom, ook nu nog, behoeft men zich geen al te zonnige illusies over de mate van waarheidsgetrouwheid en openhartigheid van de gepubliceerde jaarrekening te maken, daarbij de vraag nog in het midden latend of het überhaupt wel mogelijk is „absoluut” waarheidsgetrouw te zijn (denk b.v. aan al die elementen in de jaarrekening die subjectief geschat worden).

Ten slotte is het opvallend (ad 3), dat de informatie die de jaarrekening biedt in het algemeen is afgestemd op de groep van geldschieters, alsof er geen andere groepen van belanghebbenden bij de onderneming zouden bestaan. Niet alleen de verantwoording is gericht op de groep geldschieters (zie hiervoor), ook de berichtgeving via de toelichting is op die groep afgestemd. Dit benadrukt nog eens de grote importantie die aan de productiefactor kapitaal wordt toegekend, al moet daar direct aan worden toegevoegd, dat een groeiend aantal ondernemingen via een (onverplicht) z.g. „sociaal jaarverslag” de factor arbeid van informatie voorziet.

De conclusie lijkt al met al gewettigd, dat de huidige praktijk van de jaarrekening in wezen nog aansluit op een maatschappijbeeld waarin de productiefactor kapitaal goeddeels de dienst uitmaakt, waarin meer in termen van statica dan van dynamica wordt gedacht en waarin b.v. „income smoothing” wordt aanvaard boven b.v. een zo groot mogelijke waarheidsgetrouwheid en openhartigheid.

De laatste jaren is er toch wel een duidelijke kentering in dit denken gekomen. Werden ondernemingen (en meer in het algemeen: organisaties) voor enkele decennia vooral gezien als de bron van welvaart, waardoor werknemers zich een inkomen konden verwerven, de laatste jaren hebben we veel meer oog gekregen (uiteraard ook door de groeiende omvang van die organisaties) voor de mogelijke nadelige (vooral sociale) aspecten, zoals o.a.: vervuiling en machtsconcentratie. Meer algemeen: onze maatschappij is fundamenteel veranderd en wordt steeds meer gekenmerkt door een groeiende dynamiek: de technische, economische, sociale en maatschappelijke verhoudingen wijzigen zich min of meer continu en ook de ondernemingen ondervinden hiervan de repercussies. Producten en productietechnieken verouderen steeds sneller, steeds opnieuw moet de onderneming haar doelstellingen hetzij herformuleren, hetzij aanpassen om haar continuïteit te kunnen waarborgen.

Binnen de onderneming zijn naast de directie de werknemers een rol gaan spelen die een steeds grotere betekenis krijgt. Er is een evidente behoefte aan inspraak op allerlei niveaus; deze betrokkenheid met de gang van zaken uit zich o.a. in de behoefte aan informatie. De werknemer van nu wil weten waarvoor hij werkt, waaraan hij werkt en hoe zijn toekomst eruit ziet.

Voorts kan worden gewezen op de steeds toenemende rol van de overheid in een veelheid van gedaanten; op bedrijfstakniveau, op gemeentelijk niveau, op rijksniveau, in de vorm van instellingen zoals het CBS en het Planbureau, enz.

Ten slotte kenmerkt de samenleving zich door een veel grotere openheid; door de toegenomen communicatiemogelijkheden en de grotere betrokkenheid en grotere weerbaarheid van allerlei groeperingen is o.a. de macht en de vrijheid van ondernemingen (en met name die van directies) in een aantal opzichten geslonken en wordt er thans over veel zaken met groeperingen gesproken, die vroeger buiten spel stonden.

Onze huidige samenleving kan kortom worden getypeerd

4) R. M. Copeland, *Income smoothing*, *Journal of Accounting Research*, supplement, 1968, blz. 101.

5) W. Weima, *Actie en reactie rond de jaarrekening*, Leiden, 1975, blz. 66.

als: dynamisch, turbulent, complex, informatiebewust en in het algemeen opener dan vroeger. In die samenleving functioneren ondernemingen, die langzamerhand uitgroeien (of reeds zijn uitgegroeid) tot sociale instituties (samenwerkingsverbanden tussen diverse groepen van mensen, waarbij de bevordering van persoonlijke en/of van groepsbelangen de voornaamste drijfveer is) en waarbinnen zich in het algemeen een volledige scheiding heeft voorgedaan tussen leiding en kapitaalverschaffing.

Wat is in zo'n samenleving de functie van de berichtgeving door de onderneming? Als eerste aanzet zou kunnen worden gesteld dat de berichtgeving beoogt:

- a. verantwoording af te leggen omtrent het gebruik van alle produktiefactoren, waardoor het mogelijk wordt in het verleden genomen beslissingen te beoordelen (verantwoording in ruime zin; *retrospectieve informatie*);
- b. de vele bij een onderneming geïnteresseerden van de voor hen relevante informatie te voorzien (*prospectieve informatie*).

Zou de tijd niet voorbij moeten zijn dat de onderneming zich in verantwoording en in informatievoorziening alleen richt tot diegenen die een financieel belang bij de onderneming bezitten? Zou de onderneming en haar berichtgeving zich tegenwoordig niet op een veel breder maatschappelijk verkeer moeten richten, tot een brede kring van (gerechtvaardigd) geïnteresseerden?

Aan dit proces van berichtgeving is behalve de vraag voor wie de berichtgeving is bedoeld, dus op welke groeperingen de berichtgeving moet worden afgestemd, nog een tweede vraag verbonden, n.l. wie verzorgt de berichtgeving vanuit een organisatie, of beter: wie is voor de berichtgeving verantwoordelijk? Is dat de directie, of de werknemers in hun totaliteit, of de directie plus werknemers, dan wel de directie namens de werknemers? Het is een vraag waaraan dit artikel verder voorbij zal gaan, maar die in de toekomst ongetwijfeld nog onderwerp van veel discussie zal worden.

De externe berichtgeving

De doelstelling van de externe berichtgeving is een fundamenteel andere dan voorheen. Ze gaat allereerst uit van de opvatting, dat de onderneming produktiefactoren aanwendt (zoals arbeid, kapitaal, grond en ondernemingsinitiatief), die alle alternatief aanwendbaar en schaars zijn (6). In die opvatting past een verantwoording over het gebruik van de produktiefactoren. Maar er is meer. Juist omdat de produktiefactoren alternatief aanwendbaar en schaars zijn, is het voor de groeperingen die over de produktiefactoren kunnen beschikken en/of daarvoor verantwoording dragen van het grootste belang tot een goede besluitvorming omtrent de aanwending van die produktiefactoren te komen. Daarvoor hebben zij informatie nodig en daarop moet de berichtgeving van organisaties zijn afgestemd: op de besluitvorming van groepen van (gerechtvaardigd) belanghebbenden.

Daarop sluiten dan weer drie vragen aan: welke groepen behoren tot de gerechtvaardigd belanghebbenden, wat zijn hun doelstellingen (voor zover relevant voor de betrokken organisaties) en hoe komen zij tot beslissingen c.q. welke gegevens zijn voor welk(e) type(n) van beslissing(en) vereist?

Dit hele proces zou gestructureerd kunnen worden zoals in figuur 1 is aangegeven (7). Een eerste stap in deze richting is het opstellen van een lijst van een aantal bij een onderneming betrokken groeperingen plus een indicatie van de informatiebehoefte die deze groeperingen zouden kunnen hebben. Daarbij worden in de externe berichtgeving twee centrale aspecten onderkend: a. berichtgeving gericht op een verantwoording door de leiding van een organisatie (door wie precies?) over een *verstreken* periode en b. berichtgeving gericht op de besluitvorming door geïnteresseerde groeperingen voor een *komende* periode. In dit licht zou een vernieuwde versie van een functiebeschrijving van de externe berichtgeving kunnen zijn het verstrekken van relevante informatie aan alle bij een organisatie gerechtvaardigd betrokken groeperin-

gen ter beoordeling van door hen in het verleden genomen beslissingen en ter voorbereiding van door hen nieuw te nemen beslissingen, alsmede ter verantwoording (in enge zin) van het door de organisatie gevoerde beleid.

Ook al is de inventarisatie van informatiebehoefte bij gerechtvaardigd geïnteresseerde groeperingen slechts een voorlopige, toch kunnen daaruit reeds een paar belangrijke conclusies worden getrokken.

• Het huidige jaarverslag (met zijn vrijwel verwaarloosbare inhoudseisen) kan kennelijk deze brede informatiefunctie niet vervullen. Dit is niet verwonderlijk als men enerzijds weet op welk eerder getypeerd maatschappijbeeld het jaarverslag aansluit en anderzijds beseft hoe weinig strak geformuleerd de thans levende behoeften zijn; men zou b.v. met Bindenga kunnen zeggen, dat „de groepen belanghebbenden bij de geïnstitutionaliseerde onderneming de jaarrekening voor geheel andere doeleinden gaan gebruiken dan waarvoor hij is bedoeld”. Dit betekent, eveneens in de woorden van Bindenga: „Indien de informatieverstrekking van ondernemingen moet worden gezien als instrument voor de beslissingsvoorbereiding van groepen belanghebbenden, zal de basis van de informatie gewijzigd moeten worden. De huidige pogingen tot verandering van de informatievoorziening zijn mijns inziens te veel gericht op uitbreiding van de traditionele jaarrekening, op aanvulling van de verantwoording. In meerdere mate zou men zich eerst moeten afvragen welke doeleinden de informatieverstrekking dient om daarna de grondslagen van de informatie vast te stellen. Het is goed mogelijk dat de grondslagen voor de traditionele jaarrekening hiervoor totaal ongeschikt zijn” (8).

• Een zekere minimum-inhoud van de berichtgeving en dus ook van het jaarverslag kan in wezen pas worden geïndiceerd (en eventueel in de wetgeving worden geïncorporeerd) als de eerder aangegeven informatiebehoefte per groep meer geconcretiseerd zijn.

• De huidige berichtgeving, die zo sterk de geur van de boekhouding draagt, kan de in figuur 1 gesignaleerde integrale informatiebehoefte van geïnteresseerde groeperingen ook nooit bevredigend vervullen. Bij bestudering van die informatiebehoefte blijkt n.l. dat ze in een drietal categorieën kunnen worden ingedeeld: a. financieel-economische informatie; b. sociale informatie en c. milieu/omgevingsinformatie. Alleen voor de eerste groep geldt, dat ze (vrijwel) volledig in geldtermen kan worden uitgedrukt; voor de sociale informatie zal de berichtgeving in volstrekt andere termen moeten geschieden. Dit wijst erop, dat de informatie aan drie verschillende „boekhoudingen” zal moeten worden ontleend, ieder met hun eigen karakteristieken. Hierop zal nader worden teruggekomen.

• Het jaarverslag kan tegenwoordig nog steeds als een in essentie boekhoudkundig verslag worden gekarakteriseerd, dat bovendien betrekking heeft op een reeds afgesloten periode. Dat imago moet de berichtgeving in het algemeen, en ook het jaarverslag in het bijzonder, kwijt. De berichtgeving zal veel meer (mede gezien de vele elkaar overlappende verlangens van geïnteresseerde groeperingen) een bedrijfsgeïntegreerd karakter dienen te dragen, waarin het gedeelte jaarrekening één van de onderdelen is (en zeker niet het allerbelangrijkste) (9). Wat duidelijk het hart van de bericht-

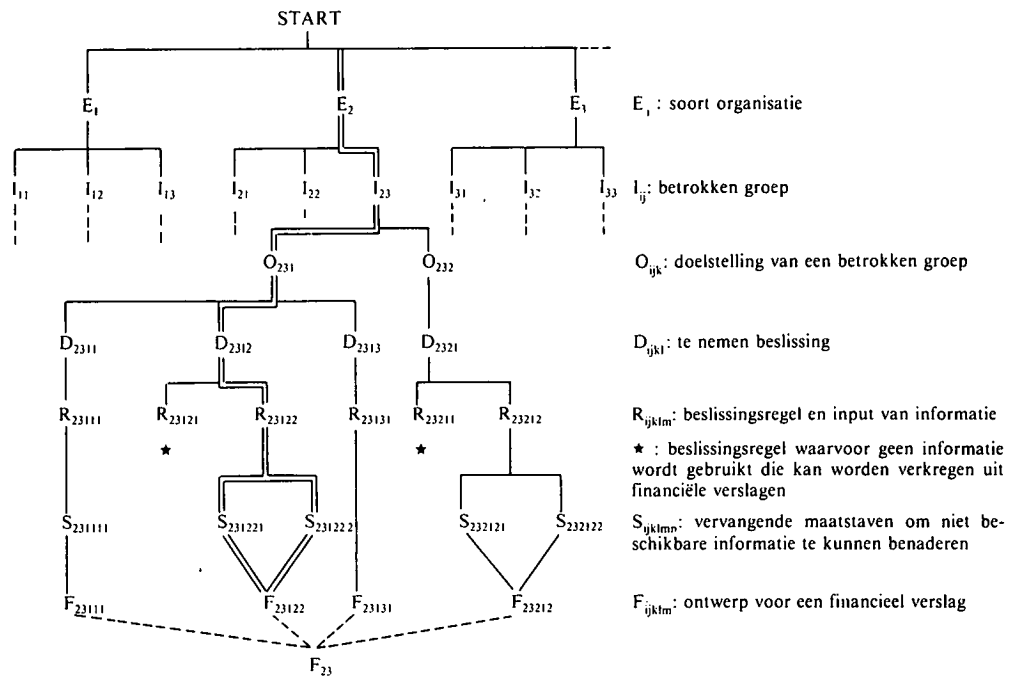
6) Men zou ook kunnen zeggen, dat er behalve een kapitaalkrediet, ook een „sociaal krediet”, een „politiek krediet” en een „ruimtelijk krediet” benodigd is. Zie hiervoor C. A. de Feyter, Investeringsdiscussie: een kwestie van krediet, *ESB*, 4 december 1974, blz. 1092.

7) P. Bird, Objectives and methods of financial reporting: a generalised search procedure, *Accounting and Business Research*, zomer 1975, nr. 19, blz. 162.

8) A.J. Bindenga, Het karakter van de informatieverstrekking, *de Accountant*, mei 1975, nr. 9, blz. 591.

9) Een voorstander van een aantal separate verslagen (één voor de factor kapitaal, één voor de factor arbeid, enz.) is Th. M. Scholten. Zie voor zijn motivering zijn inleiding: „Het jaarverslag” op de conferentie van het Limperg Instituut over „Vermogen en Winst”, *MAB*, blz. 91-103, nummer 2, februari 1976.

Figuur 1.

ving behoort uit te maken, is de gedocumenteerde beschrijving van de vooruitzichten van de onderneming. Juist in onze tijd met zijn dynamische, complexe verhoudingen bestaat daar behoefte aan en dit geldt zowel voor de overheid, de werknemers als de kapitaalverschaffers. De investerings- en werkgelegenheidsaspecten zijn voor ons land zo belangrijk, dat de informatie daarover (tijdig, relevant en openhartig) de hoogste prioriteit dient te hebben. Er zal een weg gevonden moeten worden om zonder afbreuk te doen aan concurrentievoordelen de vereiste gegevens regelmatig op tafel te krijgen.

• In deze opvatting past overigens een jaarrekening die relatief vlug ter beschikking is, gecontroleerd en wel. Dit zal o.a. hoge eisen stellen aan de dynamisering van de accountantscontrole. Een uiterst boeiende vraag is ook in hoeverre het jaarverslag-nieuwe-stijl zal moeten worden goedgekeurd en door wie: de discussie over een verklaring bij prognoses is al in gang 10). De controle van informatie, gericht op de beslissingsvoorbereiding door belanghebbende groeperingen, wijkt fundamenteel af van een die is gericht op een financiële verantwoording (in enge zin) door de leiding van een onderneming. In dit verband lijkt bezinning op de (nieuwe) grondslagen van de informatievoorziening een hele zinvolle. Bij de uitwerking van de informatiebehoefte zou wel eens kunnen blijken, dat er t.b.v. de informatie voor de diverse geïnteresseerde groeperingen (de sub-functies van de berichtgeving) behoefte bestaat aan diverse grondslagen, die terug te voeren zijn tot het hiervoor gemaakte onderscheid tussen financieel-economische, sociale en milieu/omgevingsinformatie.

• De door de diverse groepen te formuleren informatiebehoefte zullen zeer kritisch op hun relevantie en hun gerechtvaardigheid dienen te worden getoetst (door wie?) in het licht van de door die groepen voor te bereiden beslissingen. Wanneer niet vanuit de beslissingen wordt gedacht, ontstaat al gauw een caleidoscopisch beeld van misschien niet eens allemaal ongerechtvaardigde wensen, maar waarin de grote lijn niet meer is te herkennen 11).

Centrale tendenties in de externe berichtgeving

Welke centrale tendenties komen uit de voorgaande beschouwingen naar voren? De eerste lijkt medegeoriënteerdheid op besluitvorming: het gericht zijn op de besluitvormingsprocessen, die zich bij in een organisatie geïnteresseerde groeperingen voltrekken. De berichtgeving vanuit een organisatie moet inspelen op datgene waar de groepen in haar omgeving

zich een oordeel over trachten te vormen; het toekomstgerichte karakter daarvan is evident. Lag de essentie van de berichtgeving vroeger voornamelijk in de sfeer van het rapporteren over het verleden, in de toekomst zal het veel meer gaan om het informeren over de vooruitzichten en de plannen van de organisatie, hetgeen wellicht op de zeer lange termijn kan leiden tot een echt communicatieproces tussen de organisatie en haar relevante omgeving. Dit proces kan als volgt in beeld worden gebracht.

RAPPORTEREN	INFORMEREN	COMMUNICEREN
1. monoloog	meerdere monologen	dialogo
2. vooral bedoeld voor geldschieters	bestemd voor vele groepen van belanghebbenden	met veel groepen van belanghebbenden
3. vooral op verleden gericht	op verleden, heden en toekomst gericht	vooral op heden en toekomst gericht
4. vooral financiële informatie	naast financiële ook andere informatie	breed scala van informatie, j.w.o. financiële gegevens
5. schriftelijk	schriftelijk en mondeling	schriftelijk en mondeling
6. monoform	divers	pluriform
7. in principe eenmaal per jaar	meerdere malen per jaar	laangepast aan behoeften

De tweede tendentie lijkt me die van het organisatie-geïntegreerde karakter van de externe berichtgeving. Men kan tegenwoordig niet meer stellen, dat b.v. een aandeelhouder alleen maar geïnteresseerd is in het financiële rendement van een organisatie. Natuurlijk blijft dat rendement een belangrijke factor voor hem, maar daarnaast is het ook voor zijn

10) Gewezen kan o.a. worden op de navolgende artikelen in de *Accountant*: G. G. M. Bak, Accountantsverklaringen bij prognoses, augustus 1975, blz. 693; J.H. Blokdijs, Enkele notities inzake het beleidsoordeel, augustus 1975, blz. 674; J.L. Kok, Accountantsverklaringen bij gepubliceerde prognoses, september 1975, blz. 36; H. Mock, De accountantsverklaringen gezien door de journalistieke bril, september 1975, blz. 11.

11) Zie b.v. het FEM-seminar over „Verantwoordelijkheid en verantwoordingsplicht van de onderneming“; *FEM*, 30 april 1975, nr. 9, blz. 61; daar zijn op zich zelf behartenswaardige dingen gezegd, maar wat is nu het concrete informatieverlangen achter uitspraken als: „een analyse van de huidige situatie, de voornaamste krachten die de ontwikkeling bepalen en hoe de onderneming daarop sociaal, commercieel en financieel met haar beleid denkt in te spelen“ (P. Croon), „Als instrument voor beoordeling van het ondernemingsbeleid op dit punt dient een methode van rapportage over de werkgelegenheidsontwikkeling in de voorbije en toekomstige periode te worden opgezet, welke inzicht geeft in de relatie tussen feitelijke, wenselijke en verwachte personeelsbezetting enerzijds en het te voeren ondernemingsbeleid anderzijds“ (W. J. L. Spit) en „In de toekomstparagraaf van het directieverslag moeten de onzekerheden m.b.t. de te verwachten uitkomsten zo expliciet mogelijk worden aangegeven“ (W. J. de Ridder).

oordeelvorming over de z.g. orgaancontinuïteit belangrijk om b.v. ook te weten op welke nieuwe markten de organisatie zich wenst te begeven, hoe de werknemers gemotiveerd zijn, hoe de werkomstandigheden zijn, hoe het met het verloop staat, of en in hoeverre de organisatie als vervuiler optreedt en wat dit in de toekomst voor consequenties zal hebben.

Hetzelfde geldt voor de werknemers. Zij wensen natuurlijk inzicht in het te voeren sociale beleid, maar dat alleen is niet voldoende. Zij willen ook weten wat b.v. de toekomstperspectieven zijn van de organisatie waar ze voor werken, naar welke landen geëxporteerd wordt en voor welke doeleinden de produkten worden vervaardigd.

Kortom: de bij een organisatie betrokken groeperingen zijn — behalve in met hun functioneren verband houdende specifieke informatie — geïnteresseerd in een geïntegreerde berichtgeving, omdat ze zich alleen op die wijze een verantwoord afgerond oordeel kunnen vormen over de relatie die ze in de toekomst met die organisatie wensen te onderhouden.

De derde tendentie is dan ook, dat er in de berichtgeving aandacht moet worden geschonken aan alle aspecten van het functioneren van een organisatie; daarbij kan worden gedacht aan het eerder gemaakte onderscheid tussen financieel-economische, sociale en milieu/omgevingsinformatie. Over de eerste categorie behoeft niet zoveel gezegd te worden; dat is in de afgelopen decennia al genoeg gebeurd. Via de financiële boekhouding kan (potentieel!) aardig aan alle informatie-behoeften op financieel-economisch terrein worden tegemoet gekomen.

Voor de derde groep — de milieu/omgevingsinformatie — geldt dat al minder. Gegevens hiervoor zijn veel moeilijker uit de financiële boekhouding te halen. Zo zal het wel mogelijk zijn om investeringen en kosten te achterhalen die gemaakt zijn of gemaakt zullen worden, om vervuiling tegen te gaan, maar de mate van vervuiling is niet uit de financiële boekhouding af te lezen. Daarom zal er een milieu/omgevingsboekhouding moeten komen, waarin dit soort gegevens geadmineistreerd wordt: met hoeveel van welke stoffen wordt het milieu op welke wijze vervuild en wat zijn de prognoses voor de komende jaren? Deze boekhouding zal niet in geld maar in kwantiteiten worden gevoerd en wellicht wat de kostengegevens betreft de financiële boekhouding deels overlappen, c.q. daarop zijn afgestemd.

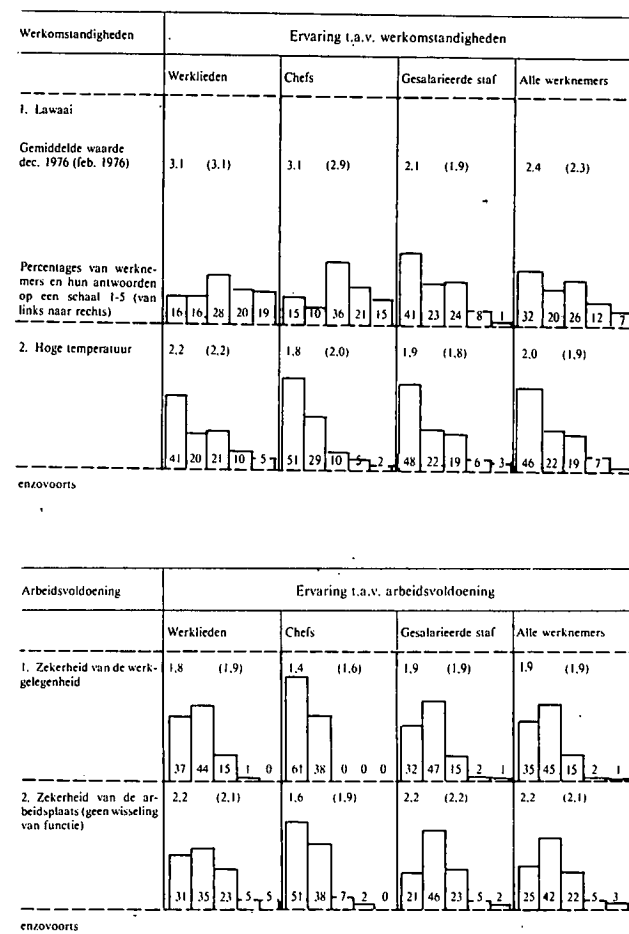
De tweede groep — de sociale informatie — geeft voorlopig nog de meeste moeilijkheden. De oorzaak hiervan is dat men tot voor kort meende geen kwantitatieve gegevens te kunnen verzamelen over datgene wat werknemers denken over hun functie-inhoud en hun functie-omgeving. Die organisaties die toch wat over de „sociale sector” wilden publiceren, hebben het in de z.g. „sociale jaarverslagen” gezocht waarin met veel woorden en weinig cijfers een beeld van de sociale situatie werd gegeven.

De laatste jaren is echter gebleken, dat het wel degelijk mogelijk is cijfermateriaal te verzamelen, dat een beeld geeft van de opvattingen van werknemers over functie-inhoud en functie-omgeving. Een fraai voorbeeld is in de jaarverslaglegging van het Zweedse verzekeringsbedrijf Fortia te vinden (zie figuur 2).

De gegevens vloeien voort uit een sociale boekhouding, die gevoerd kan worden met vragenlijsten, deze vragenlijsten worden eenmaal per jaar door elke werknemer ingevuld en leveren zo het materiaal voor de statistische overzichten. De wezenlijke vragen in de sociale boekhouding zijn o.a.:

- welke indicatoren zijn relevant?
- welke vragen moeten worden gesteld om deze indicatoren te meten?
- hoe moet de vragenlijst worden gestructureerd?
- welke begeleiding is bij het invullen noodzakelijk?
- hoe kan worden bereikt, dat de werknemers de vragenlijst redelijk betrouwbaar invullen?
- moeten de vragenlijsten anoniem zijn en hoe wordt de anonimiteit verzekerd?
- wie heeft toegang tot al die (vaak persoonlijke) gegevens?

Figuur 2. Ervaring van werknemers met betrekking tot de werkomstandigheden

Er zal nog veel ervaring met deze vragenlijsten moeten worden opgedaan. In ieder geval staat nu al vast, dat de opvattingen van werknemers zich zeker voor kwantificering lenen, waardoor ze zeker voor publikatie in aanmerking komen.

De vierde centrale tendentie lijkt mij, dat in de informatie-fase (en nog meer in de communicatiefase) de diversiteit in het berichtenverkeer tussen organisatie en relevante groeperingen erg groot zal zijn. Er zijn voorbeelden aanwijsbaar, waarbij de periodiciteit van de berichtgeving zeer regelmatig is, maar waarbij de frequentie nog zeer verschillend kan zijn: sommige dingen éénmaal per jaar (b.v. een ondernemingspolicy), andere een paar maal per jaar (b.v. kwartaalberichten).

Andere typen van berichtgeving zijn incidenteel, naar aanleiding van incidentele gebeurtenissen, zoals een overname, een bedrijfssluiting, een benoeming, enz. Dit betekent dat in een jaarverslag nooit alle informatie voor alle betrokken groeperingen kan worden gebundeld. Een veelheid van informatievormen, ieder met hun eigen inhoud, ligt veel meer voor de hand; soms korte mededelingen, soms uitgebreide motiveringen (b.v. bij lange-termijnplanning), waarbij het zich laat denken, dat het jaarbericht een integrerende functie kan vervullen.

De conclusie kan derhalve zijn, dat in die veelheid van berichtenuitwisseling tussen organisatie en relevante groeperingen het jaarbericht-nieuwe-stijl een heel eigen plaats heeft, de rol van integrator vervult.

Het integrerende jaarbericht

Om die integrerende rol te kunnen vervullen, zal er een duidelijk zicht moeten zijn op datgene dat het hart van de berichtgeving-nieuwe-stijl uitmaakt. In wezen gaat het er daarbij m.i. om een inzicht te geven in het *totale rendement* van

een organisatie. Dit rendement dient dan niet — zoals tegenwoordig nog veel gebeurt — in zijn financiële aspect te worden gezien (financieel rendement), maar veel meer als een indicatie voor het totale functioneren van een organisatie. In analogie met de hiervoor ontwikkelde ideeën over een drietal boekhoudingen zou gesteld kunnen worden dat het totale rendement van een organisatie (het maatschappelijk rendement) wordt beheerst door: a. een financieel-economisch rendement; b. een sociaal rendement en c. een milieu/omgevingsrendement, ieder met eigen indicatoren.

De rendementen kunnen als volgt worden gedefinieerd.

Een economisch rendement brengt tot uitdrukking in hoeverre een onderneming in economisch/financieel opzicht al dan niet bevredigend functioneert; indicatoren: ontwikkelingen van het resultaat en de economische vooruitzichten.

Een sociaal rendement brengt tot uitdrukking in hoeverre een onderneming in sociaal opzicht al dan niet bevredigend functioneert; indicatoren o.a.: personeelsbeleid (vooral gericht op de functie-inhoud van werknemers) en arbeidsbeleid (vooral gericht op de arbeidsomstandigheden).

Een milieu/omgevingsrendement brengt tot uitdrukking in hoeverre een onderneming in milieu/omgevingsopzicht al dan niet bevredigend functioneert; indicatoren o.a.: ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen, ontwikkeling van de investeringen, beoordeling van de legitimiteit van de produkten, beslag op grondstoffen en energie, belasting van het milieu.

Het is zonder meer duidelijk, dat deze drie rendementsaspecten, ieder met hun eigen indicatoren, niet onder een noemer zijn te brengen. Er zal dus moeten worden gedacht in de richting van rendementsprofielen. In dit verband gaat het minder om de absolute hoogte van bepaalde gegevens, maar veeleer om een relatief inzicht, om ontwikkelings-tendenties die zich in de indicatoren voordoen. Belangrijker dan de vraag hoe hoog het rendement nu is, is de vraag of het rendement nu hoger of lager is dan vorig jaar en wat er volgend jaar zal gebeuren.

Daarbij moet niet worden vergeten, dat iedere periode zijn eigen normatieve samenstel van criteria kent; er zijn tijden geweest dat vooral het economisch rendement hoog geroemd stond, nu zijn het vooral de sociale en milieu/omgevingsrendementen die meer prioriteit lijken te krijgen. De interpretatie en de waardering van de met de diverse criteria verbonden indicatoren zijn verschuivend in de tijd. Bijna al die indicatoren zijn „hard” tot „redelijk hard” te meten, ook al zal die meting lang niet altijd in geld kunnen worden omgerekend (denk b.v. aan de eerder genoemde sociale indicatoren).

De rendementen met hun bijbehorende indicatoren dienen dus het hart van het jaarbericht-nieuwe-stijl uit te maken, waardoor het inderdaad mogelijk is een totaalbeeld te verkrijgen. De grote vraag wordt dan natuurlijk om welke indicatoren het gaat. Dit lijkt me een onderwerp van verdere studie, waarover niettemin toch reeds nu iets moet worden opgemerkt.

Over de financieel-economische rendementsindicatoren behoeft niet zoveel gezegd te worden; in de huidige jaarverslagen komen reeds reeksen van getallen voor, die wat dit aspect betreft redelijk aan de behoeften voldoen. Daarom kan beter aandacht worden geschonken aan de sociale en milieu/omgevingsrendementsindicatoren.

De sociale-rendementsindicatoren laten zich in drie hoofdcategorieën onderscheiden:

- indicatoren m.b.t. de verzorging van de werknemers, die in geld kunnen worden uitgedrukt (door de organisatie gedragen kosten voor lonen, opleiding, training, kantine, enz.);
- indicatoren die inzicht geven in de werkomgeving van de diverse groepen werknemers (indicatoren voor de functie-omgeving); zoals b.v. gegevens over:
 - participatiemogelijkheden;
 - leiderschapspatronen;

- promotiemogelijkheden;
- ongemakkelijke werksituaties;
- geluidshinder;
- temperatuur;
- licht;
- luchtverontreiniging;
- vuil;
- indicatoren die inzicht geven in de inhoud van het werk van de werknemers (indicatoren voor de functie-inhoud); zoals b.v. gegevens over:
 - zinvolheid van het werk;
 - mate van verantwoordelijkheid;
 - mate van werkverstoringen;
 - beslissingsruimte.

De voor deze indicatoren benodigde gegevens kunnen worden ontleend aan de eerder genoemde sociale boekhouding.

Ten slotte nog een enkel woord over het milieu/omgevingsrendement. Ook hiervoor kunnen een aantal indicatoren worden aangegeven:

- arbeidsplaatsengegevens;
- investeringsgegevens;
- technologische gegevens (licenties, patenten, octrooien, enz.);
- omzetgegevens;
- grondstofgegevens;
- afvalgegevens;
- vervuilinggegevens;

Het berichtenverkeer met betrekking tot dit type gegevens kent eveneens zijn eigen specifieke moeilijkheden. Zou er op deze wijze, zeker als er over het komend jaar bericht wordt, geen waardevolle informatie in handen van de directe (veelal binnenlandse) concurrenten vallen? Dit gevaar is ongetwijfeld aanwezig. Anderzijds kan worden overwogen, dat in de huidige positie van Nederland veeleer alle reden aanwezig is meer branchegevoel gezamenlijk op te trekken tegen de buitenlandse concurrentie; in zulke gevallen is er voor de individuele bedrijven meestal niet veel reden over om een overtrokken geheimzinnigheid te betrachten. Kortom, het komt mij voor, dat niet al te gemakkelijk onder het mom van „de-concurrentie-luistert-mee” gegevens niet zouden moeten worden gepubliceerd die juist voor een of meer geïnteresseerden van (wezenlijk) belang zijn: omzet-specificaties, investeringsindicaties en arbeidsplaatsenprognoses.

In dit verband moet nog worden opgemerkt, dat het geven van prognoses een vraagstuk met vele kanten is. Wij zijn niet van dit probleem af door te stellen dat topleidingen moeilijk prognoses kunnen geven (ze zijn er nl. intern meestal wel) en evenmin door te zeggen, dat de gemeenschap en/of geïnteresseerde groepen nog niet gewend zijn met prognoses om te gaan (wat zeker waar is, maar wat dan juist moet worden geleerd). Typisch een vraagstuk waar al doende lerend, de weg zal moeten worden gevonden.

En dan is er nog een aantal indicatoren, waarvan de kwantificering met problemen gepaard gaat. Zo is het voorlopig nog erg moeilijk om de legitimiteit van de eindprodukten en de waardering ervan door de consumenten vast te stellen. Dit is een vraagstuk apart!

Ten slotte zou men zich nog de vraag kunnen stellen: voor wie is die geïntegreerde berichtgeving en dat integrerende jaarbericht-nieuwe-stijl nu precies bestemd? Op wie moet de organisatie zich richten: op de leek, op de geïnteresseerde leek, of juist veel meer op de deskundige, de specialist?

Het komt mij voor, dat er in de voor een organisatie relevante omgeving een zekere „gelaagdheid” te onderkennen is¹²⁾; sommige groepen blijken als „baken” voor andere groepen op te treden. Het maatschappelijk verkeer is in het

12) J.W. van der Hoof, *Maatschappelijk verkeren*, Bundel Accoord, 1977, blz. 239.

algemeen minder diffuus dan wel eens wordt verondersteld. Zo zal de financiële pers veelal als baken optreden voor b.v. de kleine aandeelhouders en zullen gespecialiseerde afdelingen het beheer vormen bij grote aandeelhouders (financiële instituties, zoals b.v. pensioenfondsen en beleggingsmaatschappijen). Het is overigens vooralsnog onduidelijk, welk(e) baken(s) op het terrein van milieugroeperingen voorkomen; wellicht is het optreden van deze groepen nog te kortstondig geweest om tot een gelaagdheid te komen.

Het integrerende jaarbericht-nieuwe-stijl is een verzwarende voor het functioneren van de organisatie en met name voor de (meestal toch al zwaar belaste) topleiding. Tegenwoordig wordt echter een open communicatie erg op prijs gesteld en het is zeker niet ondenkbaar, dat de organisatie die de communicatie met haar omgeving goed op gang brengt, daar tegelijk de vruchten van kan plukken: meer vertrouwen, meer „goodwill” en meer betrokkenheid, niet in het minst bij de werknemers. Dat deze ontwikkeling naar een geïntegreerde berichtgeving ook consequenties heeft voor de controlerende accountants is duidelijk en wel om een tweetal redenen:

1. de berichtgeving zal zich vooral in de richting van prospectieve, beleidsmatige informatie ontwikkelen;
2. de berichtgeving zal zich in sterke mate gaan ontwikkelen op terreinen, waarop de accountant geen deskundigheid bezit (werkomstandigheden, motiveringsvraagstukken, milieuproblemen, normen- en waardenpatronen enz.).

Daarnaast is het niet uitgesloten, dat ook de adviserende accountants bij deze berichtgevingsproblematiek worden betrokken aangezien er ongetwijfeld behoefte zal gaan bestaan aan advies omtrent de vorm en inhoud van de berichtgeving-nieuwe-stijl. De centrale vragen, die vanuit de accountantsprofessie gezien (maar zeker niet alleen vanuit die hoek) opdoemen zijn dan:

1. hoe staat het met de behoefte aan certificering?
2. wie gaat die certificeringsfunctie vervullen?
3. welke werkwijze dient te worden gevolgd om tot certificering te kunnen overgaan?
4. in welke vorm wordt de certificering gepubliceerd?
5. welke beperkingen zijn aan deze certificering verbonden, of anders gezegd welke waarde mag het maatschappelijk verkeer aan zo een certificering hechten?

Geen geringe vragen dus. Tegelijk vragen die onvermijdelijk gesteld gaan worden, zij het dat ze niet volgende week beantwoord behoeven te zijn.

Conclusies

Het lijkt tijd om een aantal conclusies te trekken, die dan ten dele tegelijk weer uitgangspunten voor verdere discussie kunnen zijn.

- In onze huidige samenleving wordt de autonomie en de bewegingsvrijheid van organisaties steeds verder ingeperkt. De „omgeving” wordt steeds actiever en kritischer en mede uit dien hoofde wordt het probleem van de externe berichtgeving door organisaties steeds belangrijker, urgenter en complexer. Er is alle aanleiding voor organisaties op deze ontwikkelingen in te spelen (een offensief beleid te voeren).

- Aangezien de besluitvorming door bij een organisatie betrokken groeperingen steeds meer het uitgangspunt van de berichtgeving door organisaties wordt, is er een verschuiving van een retrospectieve naar een veel meer prospectieve berichtgeving.

- Een expliciete functie-omschrijving van het jaarverslag ontbreekt heden ten dage nog. Mijn voorstel voor de functiebeschrijving van de externe berichtgeving door een organisatie is: het verstrekken van relevante informatie aan alle bij een organisatie gerechtvaardigd betrokken groeperingen ter beoordeling van door hen in het verleden genomen beslissingen en ter voorbereiding van door hen nieuw te nemen beslissingen, alsmede ter verantwoording (in enge zin) van het door een organisatie gevoerde beleid.

- De berichtgeving in monoloogvorm (rapporteren) zal steeds meer evolueren naar een dialoogvorm (via informeren naar communiceren), waardoor een serieuze bezinning op de vraag welke gerechtvaardigd geïnteresseerde groeperingen welke relevante vragen stellen, steeds urgenter wordt.

- De externe berichtgeving door organisaties zal naar vorm, inhoud, frequentie en stijl zeer divers van samenstelling zijn en sterk situationeel bepaald zijn. Wat de ene organisatie (nog) niet doet, kan voor de andere al weer achterhaald zijn. Een deel van de berichtgeving zal schriftelijk verlopen, een ander deel mondeling (met de zeer direct betrokkenen), een deel met behulp van films en weer een ander deel door middel van perscommuniqués, persconferenties of communicatiemiddelen. Een zorgvuldige afweging van het communicatiemiddel in relatie tot de te vervullen functie zal noodzakelijk zijn.

- Binnen deze diversiteit van berichtgeving komt er ook steeds meer behoefte aan een geïntegreerde en integrerende berichtgeving, waardoor het geïnteresseerde groeperingen ook mogelijk wordt gemaakt zich een totaalbeeld omtrent het reilen en zeilen van een organisatie te vormen. De huidige tendens om naast vooral financieel georiënteerde jaarverslagen (bedoeld voor de financieel geïnteresseerden) ook sociale jaarverslagen (bedoeld voor de werknemers) te publiceren moet dan ook als onwenselijk worden aangemerkt.

- Een totaalbeeld omtrent het functioneren van een organisatie kan pas worden gevormd, indien er een inzicht wordt gegeven in het financieel-economische, het sociale en het milieu/omgevingsrendement. De indicatoren die aan deze rendementen ten grondslag liggen zijn niet onder een noemer te brengen, hetgeen wijst in de richting van een rendementsprofiel. Vooral de ontwikkeling in de tijd van zo'n rendementprofiel is belangrijk. Voor het verkrijgen van inzicht in de drie genoemde rendementen met hun onderliggende indicatoren zijn aparte boekhoudingen vereist, ieder met hun eigen karakteristiek. Steeds meer blijkt, dat veel van de hier bedoelde indicatoren, ook in de sociale en de omgevings/milieusfeer, betrekkelijk „hard” gekwantificeerd kunnen worden (zie b.v. figuur 2). Aan het opzetten van een sociale resp. een milieu/omgevingsboekhouding zal overigens nog veel studie en discussie vooraf dienen te gaan in verband met vooralsnog onopgeloste vragen over o.a. de anonimiteit, de toegankelijkheid, het verlies van concurrentievoordelen, enz.

- Ondernemingen zullen andere en meer gegevens dienen te administreren en te publiceren, wanneer de informatiedialoog eenmaal op gang komt. Daarbij zal het soms om informatie gaan die thans nog een vertrouwelijk karakter heeft (b.v. gegevens over nieuw te betreden of te expanderen markten), soms ook om informatie die men liever niet zou publiceren b.v. gegevens over onaantrekkelijke werkomstandigheden of over minder gemotiveerde personeelsleden). Dit soort barrières zal in de loop van de tijd overwonnen dienen te worden in een werkplan voor alle betrokken partijen. Zonder experimenten en met koud-watervrees zal de gewenste dialoog er nooit komen.

- Wie dit leerproces zal kunnen begeleiden is vooralsnog onzeker; in hoeverre dit ook door accountants zal kunnen geschieden hangt vooral af van de wijze waarop deze groep op de hiervoor geschetste problematiek inspeelt.

- De aanpassing van de berichtgeving vanuit de fase van het rapporteren via de fase van het informeren naar de fase van het communiceren zal ongetwijfeld langzaam en moeilijk verlopen. Communiceren kan nl. pas ontstaan wanneer men bereid is elkaar serieus te nemen, wezenlijk naar elkaar te luisteren en op elkaars problemen in te spelen. Het zal een opvoedingsproces zijn voor alle hierbij betrokken groeperingen. Niettemin lijkt het redelijk te veronderstellen, dat die organisaties die in dit proces vooropgaan, daar ook de maatschappelijke voordelen van zullen genieten, zoals o.a. grotere maatschappelijke betrouwbaarheid en geloofwaardigheid.

Ploegenarbeid in de industrie (I)

De omvang in Nederland en andere landen

DRS. H.J. NABBE

De mate waarin ploegenarbeid in de industrie voorkomt blijkt in verschillende westerse landen sterk uiteen te lopen. Drs. Nabbe gaat in op de omvang van diverse vormen van ploegenarbeid in verschillende landen. Ploegenarbeid blijkt in Nederland het minst voor te komen.

Inleiding

Met uitzondering van Frankrijk en Nederland is er in de belangrijkste westerse industrielanden geen of weinig statistisch materiaal beschikbaar over de omvang van ploegenarbeid. In België en Italië worden in het geheel geen statistische gegevens over ploegenarbeid verzameld. In West-Duitsland is de onderzoekfrequentie gering en wordt slechts een deel van de ploegenwerkers in het onderzoek betrokken. In Engeland heeft men tot de jaren zeventig vrij uitgebreide onderzoeken gedaan. Daarna zijn de onderzoeken beperkt tot partiële tellingen van de werknemers met ploegentoeslagen. Ook de onderzoeken in de VS zijn beperkt van opzet en alleen gericht op arbeiders werkzaam in grote bedrijven in en rondom grote steden. Bovendien zijn in de meeste landen de onderzoeken vaak geheel verschillend van aanpak, zowel in de tijd per land, als van land tot land.

Vanuit de economische gezichtshoek bezien is het veronachtzamen door statistici en hun opdrachtgevers van het verschijnsel ploegenarbeid verwonderlijk. Ploegenarbeid is een arbeidsvorm welke leidt tot een betere benutting van de duurzame activa (kapitaal). Het is derhalve een fenomeen dat in vergelijking tot normale dagdienst de kapitaalintensiteit van bedrijven verlaagt en de kapitaalproductiviteit verhoogt. Dit gaat vanwege ploegentoeslagen en andere bijkomende kosten gepaard met een toeneming van de personeelskosten. Ploegenarbeid is derhalve een verklarende variabele voor de ontwikkeling van belangrijke economische grootheden zoals kapitaalintensiteit, kapitaalproductiviteit, arbeidsproductiviteit, kapitaalkosten en arbeidskosten. Macro-economen die niet kunnen beschikken over informatie m.b.t. belangrijke veranderingen in de benutting van kapitaal in de totale economie, respectievelijk in de bedrijfstakken, ten gevolge van ploegenarbeid, missen essentiële informatie voor de verklaring en voorspelling van de economische ontwikkeling op de lange termijn.

In 1972 publiceerden wij een artikel over de omvang van ploegenarbeid in de industrie van West-Duitsland, Engeland, Frankrijk, Nederland en de Verenigde Staten 1). De omvang van ploegenarbeid werd gemeten door het aantal ploegenarbeiders uit te drukken in procenten van het totaal aantal arbeiders, waarbij onder „arbeiders” globaal wordt verstaan het rechtstreeks bij de fabricage betrokken personeel, met

uitzondering van het kantoorpersoneel, reizigers, portiers, bewakers enz. Onderstaande tabel toont enige resultaten van dit onderzoek.

Tabel 1. Het aantal ploegenarbeiders van 18 jaar en ouder in procenten van het totaal aantal arbeiders van 18 jaar en ouder in de industrie a) van enige Westeuropese landen en de Verenigde Staten b)

Landen	Jaar	Ploegenarbeiders
Nederland	1963	18
	1966	18
Duitsland	1960	19
Frankrijk	1963	25 c)
Verenigd Koninkrijk	1964	21
	1968	25 d)
Verenigde Staten	1962/1963	40

- Niet opgenomen zijn de bouwnijverheid, de mijnbouw en de openbare nutsbedrijven.
- De percentages zijn afgerond.
- In de publicatie van 1972 werd een percentage genoemd van 21. Destijds werd aangenomen dat de bouwnijverheid niet in de telling was opgenomen. Dit was een misvatting; het percentage ploegenarbeiders incl. de bouwnijverheid bedroeg dus 21.
- Dit is het percentage ploegenarbeiders onder de mannen van 21 jaar en ouder en onder de vrouwen van 18 jaar en ouder.

De internationale vergelijking van destijds was voor ons aanleiding het volgende te formuleren 2):

„Uit het beschikbare cijfermateriaal krijgen wij de indruk dat de Nederlandse industrie in toepassing van ploegendiensten achter blijft. Deze indruk wordt versterkt indien in aanmerking wordt genomen dat de relatieve omvang van ploegenarbeid in de Nederlandse verwerkende industrie sedert 1957 niet is gestegen. In Nederland is de aversie tegen ploegenarbeid waarschijnlijk groter dan in enig ander Westeuropees land. Hoewel de ploegenpremies in Nederland in het algemeen hoger zijn dan in de overige Westeuropese landen, is het veelal onmogelijk voor de ondernemingen om voldoende aantallen ploegenarbeiders aan te trekken. Dit heeft uiteraard een negatief effect op de mogelijkheden van onze economische groei, ergo welvaartsontwikkeling. Wij geloven overigens dat ook in Nederland de relatieve omvang van ploegenarbeid zal toenemen”.

Hiernavolgend wordt gepoogd na te gaan of de relatieve positie van Nederland recentelijk is veranderd.

West-Duitsland

In West-Duitsland worden door het Statistisches Bundesamt slechts in beperkte mate gegevens over ploegenarbeid verzameld. Dit gebeurde in 1960, 1965 en 1972 in het kader van de z.g. „Mikrozensus” 3). Dit is een enquête onder de Westduitse gezinnen waarbij aan werknemers vragen wor-

1) Zie *Maandblad voor Bedrijfsadministratie en Organisatie*, 1972, nr. 901 en nr. 902.

2) Idem, nr. 902, blz. 187.

3) Zie *Wirtschaft und Statistik*, 1961, nr. 12. Idem, 1966, nr. 11. Idem, 1973, nr. 11.

den gesteld over werktijden, ziekte- en vakantiedagen, enz. In 1960 werden de „Schichtarbeiter” in het onderzoek betrokken. Onder „Schichtarbeiter” wordt verstaan alle arbeiders die regelmatig van dienst wisselen. Arbeiders die permanent in een andere dienst dan de normale dagdienst werken — bijvoorbeeld permanente nachtdienstwerkers — zijn dus geen „Schichtarbeiter”.

De onderzoeken van 1965 en 1972 hadden slechts betrekking op „Nachtschichtarbeiter”, dit zijn „Schichtarbeiter” met nachtdienst. Niet opgenomen werden derhalve de „Schichtarbeiter” zonder nachtdienst en de arbeiders die permanent in een andere dienst dan de normale dagdienst waren opgenomen. De onderzoeken van 1965 en 1972 zijn derhalve veel beperkter van opzet. In tegenstelling tot het onderzoek van 1960 werden in 1965 en 1972 de 2-ploegenarbeiders met ochtend- en middagdienst volledig buiten beschouwing gelaten. Om die reden zijn de onderzoeken van 1960 en die van 1965 en 1972 niet vergelijkbaar.

In 1960 bedroeg het percentage „Schichtarbeiter” van alle arbeiders van 18 jaar en ouder uit de industrie 4) ca. 19%. De resultaten van het onderzoek van 1965 laten het voor de industrie noch voor andere afzonderlijke sectoren toe het percentage „Nachtschichtarbeiter” te berekenen.

In 1972 bedroeg het percentage „Nachtschichtarbeiter” van alle arbeiders van 20 jaar en ouder uit de industrie, de energie- en waterverzorgingsbedrijven, de delfstoffenwinning en de bouwnijverheid ca. 16% 5). Bij het buiten beschouwing laten van de bouwnijverheid bedraagt dit percentage ca. 18% 6). Bij gebrek aan gegevens was een berekening van het percentage „Nachtschichtarbeiter” alleen voor de industrie onmogelijk.

Engeland

In Engeland zijn na de oorlog regelmatig onderzoeken over ploegenarbeid gedaan (in 1954, 1964, 1968, 1970 en 1976 7). De onderzoeken van 1954 en 1964 werden gedaan in het kader van de *Half yearly inquiry into earnings and hours of wage-earners* van het Ministry of Labour and National Service. Deze onderzoeken hadden betrekking op arbeiders, ongeacht leeftijd, werkzaam in bedrijven die op basis van vrijwilligheid meededen. De onderzoeken hadden een ruime „coverage” (70 tot 75% van de arbeiders), maar waren niet aselekt. De latere onderzoeken zijn verricht door het Department of Employment in het kader van de jaarlijkse *New Earnings Survey*. Deze partiële, aselekte enquêtes richtten zich op alle mannelijke arbeiders van 21 jaar en ouder en op alle vrouwelijke arbeiders van 18 jaar en ouder.

Met inachtneming van de analyse die wij in 1972 over de onderzoeken van 1954, 1964 en 1968 hebben gemaakt, zijn wij van mening dat ondanks verschillen in aanpak de resultaten van de verschillende onderzoeken in redelijke mate vergelijkbaar zijn (zie tabel 2).

Frankrijk

In Frankrijk worden regelmatig cijfers gepubliceerd over de omvang van ploegenarbeid. Dit gebeurt in het kader van de

Tabel 2. Ploegenarbeiders van 18 jaar en ouder in de industrie, in Engeland, in % a)

1954.....	12
1964.....	21
1968.....	25
1970.....	23
1976.....	21

a) Verondersteld is dat in 1968, 1970 en 1976 het percentage ploegenarbeiders onder mannelijke arbeiders van 18 jaar en ouder even hoog is als het percentage onder de arbeiders van 21 jaar en ouder.

Enquête trimestrielle sur l'activité et les conditions d'emploi de la main d'oeuvre van het Ministère du Travail. Deze enquête richt zich op bedrijven met 10 of meer werknemers.

De ontwikkeling van ploegenarbeid in de industrie 8) over de laatste twee decennia is te zien in tabel 3.

Tabel 3. Ploegenarbeiders in de industrie in Frankrijk, in %, alle leeftijden

1957.....	14
1959.....	20
1963.....	25
1970.....	26
1974.....	31

Bron: ontleend aan H. Landier en N. Vieux, *Le travail posé en question*, Les éditions du Cerf, Parijs, 1976.

Nederland

In Nederland worden 3-jaarlijkse onderzoeken gedaan naar de omvang van ploegenarbeid in de Nederlandse industrie 9). Het meest recente onderzoek heeft betrekking op het jaar 1975. De resultaten daarvan en van het onderzoek in 1972 zijn op een andere wijze gepresenteerd dan die over voorgaande jaren. Werden voorheen de aantallen ploegenarbeiders van 18 jaar en ouder uitgedrukt in procenten van het totaal aantal arbeiders van 18 jaar en ouder werkzaam in bedrijven met tien

4) In West-Duitsland spreekt men van „verarbeitendes Gewerbe” (ohne Baugewerbe).

5) Zie *Wirtschaft und Statistik*, 1973, nr. 11. Dit percentage kon niet worden berekend uit het gepubliceerde cijfermateriaal. De heer Steiger van het Statistisches Bundesamt heeft ons aanvullende informatie verstrekt in een brief d.d. 13 januari 1978.

6) Bij de berekening van dit percentage is uitgegaan van de veronderstelling dat het percentage ploegenarbeiders in de bouwnijverheid 4 bedraagt. Dit is waarschijnlijk te hoog. Het effect is dan dat het totale percentage ploegenarbeiders (18) een conservatieve schatting is.

7) Zie *Ministry of Labour Gazette*, 1954, oktober. Idem, 1965, april. *Employment & Productivity Gazette*, 1970, december. *Department of Employment Gazette*, 1976, oktober.

Ook in 1951 is een onderzoek verricht. De resultaten daarvan blijven buiten beschouwing vanwege een afwijkende onderzoeksmethode. Wij verwijzen hiervoor naar ons artikel in *Maandblad voor Bedrijfsadministratie en -Organisatie*, 1972, nr. 901, blz. 150.

8) In Frankrijk spreekt men van „Industries de Transformation” (non compris le bâtiment).

9) Zie *Sociale Maandstatistiek*, augustus 1958; februari 1962; augustus 1964; maart 1968; juni 1972; maart 1976 en *Ploegenarbeid 1975*, publikatie van het Ministerie van Sociale Zaken, 1978.

Met ESB een beter economisch-politiek inzicht

of meer werknemers, in de publikaties over de onderzoeken van 1972 en 1975 worden de aantallen *werknemers in ploegendienst* uitgedrukt in procenten van het totaal aantal werknemers in bedrijven van één of meer werknemers.

Hieruit zou de conclusie kunnen worden getrokken dat recente onderzoeken ruimer van opzet zijn geweest, namelijk gericht op *alle werknemers* werkzaam in een *bredere categorie bedrijven*. Blijkens nadere informatie van het CBS is dit niet het geval. Evenals bij voorgaande onderzoeken hebben de onderzoeken van 1972 en 1975 voornamelijk betrekking op het rechtstreeks bij de fabricage betrokken personeel, werkzaam in bedrijven die op grond van het Werktijdenbesluit of een bijzondere vergunning gerechtigd waren in ploegdiensten te werken.

Met gebruikmaking van bepaalde personeelsstatistieken 10) is het dunkt ons mogelijk een aanvaardbare schatting te maken van het aantal *arbeiders* van 18 jaar en ouder werkzaam in industriële bedrijven met *tien* of meer werknemers. Aldus opererend kunnen de resultaten van de onderzoeken in 1972 en 1975 op dezelfde wijze worden gepresenteerd als die in voorgaande jaren (zie tabel 4).

Tabel 4. Ploegenarbeiders van 18 jaar en ouder in de industrie in Nederland, in %

1957.....	17,5
1960.....	19,2
1963.....	17,7
1966.....	18,3
1969.....	19,8
1972.....	18,1
1975.....	18,6

Verenigde Staten

Gebruik makend van loonenquêtes heeft het Bureau of Labor Statistics van het Amerikaanse Ministerie van Arbeid enige malen na de oorlog gegevens verzameld over de omvang van ploegenarbeid in de industrie. Deze onderzoeken hadden betrekking op middelgrote en grote industriële vestigingen in „metropolitan areas”. Kleine industriële vestigingen, in het algemeen vestigingen met een werknemersaantal kleiner dan 50, gevestigd in „metropolitan areas” en alle vestigingen buiten deze gebieden werden niet in het onderzoek betrokken. Aangezien de omvang van ploegenarbeid waarschijnlijk hoger is in grote vestigingen, zijn de gepubliceerde cijfers voor de VS waarschijnlijk een „overstatement” van de situatie in de totale Amerikaanse industrie.

De wijze waarop de gegevens worden verzameld, verschilt met die in Europa. Geteld worden die arbeiders („plant workers”) die werkzaam zijn in de 2e en de 3e ploeg. Met behulp van een bepaalde berekeningsmethode kunnen deze cijfers op Europese basis worden geconverteerd, bijvoorbeeld:

Aantal personeelsleden in de 2e ploeg	20%
Aantal personeelsleden in de 3e ploeg	8%
Aantal personeelsleden in de 1e ploeg (dagdienst)	72%
	100%

Indien periodiek van dienst zou worden gewisseld (in de VS gebeurt dit lang niet altijd), zouden in ploegdiensten werken:

3-ploegendienst 3 x 8	= 24%
2-ploegendienst 2 x (20-8)	= 24%
	48%

Deze berekeningsmethode overschat waarschijnlijk de omvang van ploegenarbeid in de Verenigde Staten. Daar staat

in vergelijking met bijvoorbeeld Nederland tegenover dat *alle* arbeiders, ongeacht de leeftijd, in het onderzoek zijn betrokken. Tabel 5 geeft een overzicht van de Amerikaanse cijfers.

Tabel 5. Ploegenarbeiders in de industrie in de VS, in %, alle leeftijden

1961.....	38
1967.....	45
1974.....	48

Bron: ontleend aan *BLS Bulletin*, 1975, no. 29, Bureau of Labor Statistics.

Samenvatting en conclusies

De meest recente gegevens over de omvang van ploegenarbeid in West-Duitsland zijn niet vergelijkbaar met die van andere landen. In de jaren zeventig gaat in Engeland de omvang van ploegenarbeid achteruit; in Nederland blijft deze betrekkelijk stabiel. De top in 1969 moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan de destijds optredende hoogconjunctuur.

Tabel 6. Het aantal ploegenarbeiders van 18 jaar en ouder in % van het totaal aantal arbeiders van 18 jaar en ouder in de industrie van enige Westeuropese landen en de Verenigde Staten

Landen	Jaar	Ploegenarbeiders a)
Nederland.....	1975	19
Engeland.....	1976	21
Frankrijk.....	1974	31
Verenigde Staten.....	1974	48

a) De percentages zijn afgerond.

Frankrijk en de VS tonen tot en met 1974 een regelmatige en sterke stijging; ten opzichte van deze landen blijft de Nederlandse industrie sterk achter. In tabel 6 zijn voor alle duidelijkheid de meest recente cijfers over de omvang van ploegenarbeid in de onderscheidene landen, met uitzondering van West-Duitsland, nog eens gegroepeerd.

H.J. Nabbe

10) Voor 1972 geldt de volgende herleiding:

a. Bekend zijn de aantallen mannelijke en vrouwelijke werknemers in bedrijven met één of meer werknemers. Deze gegevens kunnen worden ontleend aan de *Statistiek Werkzame Personen* van maart 1973.

b. Het CBS heeft ons een opgave verstrekt van de percentages mannelijke en vrouwelijke arbeiders, resp. percentages mannelijke en vrouwelijke arbeiders van 18 jaar en ouder in bedrijven met tien of meer werknemers. Deze gegevens zijn ontleend aan het *Loonstruc-tuuronderzoek* van oktober 1972.

c. Aangenomen wordt dat de aandelen mannelijke en vrouwelijke arbeiders, resp. de leeftijdsstructuur daarvan in bedrijven met één of meer werknemers gelijk zijn aan die in bedrijven met tien of meer werknemers.

d. Met inachtneming van de veronderstelling onder c. kan uit de gegevens onder a. en b. het totale gewogen gemiddelde percentage arbeiders van 18 jaar en ouder (mannen en vrouwen) in bedrijven met tien of meer werknemers worden berekend.

e. Vermenigvuldiging van het onder d. berekende percentage met het aantal werknemers in bedrijven met tien of meer werknemers in het eerste kwartaal van 1973 (ontleend aan de *Algemene Industriestatistiek*, 1e kwartaal 1973, tabel B.01.03) geeft dunkt ons een redelijke benadering van het aantal arbeiders van 18 jaar en ouder in bedrijven met tien of meer werknemers gedurende het najaar van 1972.

Voor 1975 is dezelfde redenering gevolgd met gebruikmaking van de volgende bronnen:

a. *Statistiek Werkzame Personen*, maart 1976.

b. Opgave van het CBS ontleend aan het Halfjaarlijks Loononderzoek, *Sociale Maandstatistiek*, januari 1976.

c. Het aantal werknemers in bedrijven met tien of meer werknemers is ontleend aan de *Algemene Industriestatistiek*, 4e kwartaal 1975, tabel A.01.01.

Minder vreemde, meer Belgische arbeid?

Gevolgen voor de Belgische economie

DR. A. MARTENS*
DRS. F. MOULAERT**

„Buitenlanders eruit, Nederlanders erin!” Zo stellen sommigen zich de oplossing van de huidige economische crisis voor. Ook in België doet een soortgelijke opvatting soms opgeld. Uit onderstaand artikel blijkt dat de aanhangers van deze theorie voor België in ieder geval bedrogen zullen uitkomen. De veronderstelde substitutie gastarbeiders/Belgen zal zich in de praktijk nauwelijks voltrekken, hetgeen een daling van de productie en een stijging van het aantal werklozen zal betekenen.

Inleiding

Het aantal buitenlandse werknemers dat in de Belgische economie werkzaam is, is ondanks de huidige recessie sterk gegroeid; gedurende de periode van 1 januari 1975 tot 31 december 1976 steeg het aantal van 252.000 tot 284.000 (een stijging dus met 12,69%). Het BNP steeg in dezelfde periode met 3,48%, de bruto binnenlandse kapitaalvorming met 11,12% en de totale werkgelegenheid in België nam af met 1,6%¹⁾. Een hoogst merkwaardige ontwikkeling voor een economie die beweert een conjunctuurgebonden immigratiebeleid te voeren. In deze bijdrage wordt de structurele betekenis van de buitenlandse werknemers voor de Belgische economie geanalyseerd²⁾.

Statistische verkenning

Op 31 december 1961 bedroeg het totale aantal buitenlanders in België 367.619 personen (4,32% van de totale bevolking); in 1977 was dit aantal opgelopen tot 1.050.370 (11,13% van de totale bevolking). De activiteitsgraad van de buitenlanders daalde van 37,4% in 1961 tot 36,8% in 1970³⁾. In 1961 beliep het aantal loon- en weddetrekkenden van vreemde nationaliteit 164.000 (waaronder 26% niet afkomstig uit de EG); in 1976 was dit aantal gestegen tot 284.000 (waaronder 41% niet afkomstig uit de EG). Tussen 1961 en 1976 steeg het relatieve aandeel van de buitenlanders in de gesalarieerde arbeid van 6,5% tot 8%, terwijl het aandeel van de buitenlanders in de totale werkloosheid tijdens deze periode steeds rond de 15% lag⁴⁾. De relatieve werkloosheidslast die de Belgische economie voor de buitenlandse werknemers moet dragen is daardoor afgenomen, terwijl de relatieve werkloosheid van buitenlanders eerder van structurele dan van conjuncturele aard blijkt te zijn⁵⁾.

Wat de salariering van de buitenlandse arbeiders betreft beschikken we slechts over eenmalige steekproefgegevens. Uit een steekproef voor het arrondissement Halle-Vilvoorde

blijkt dat eind 1972 een buitenlandse arbeider gemiddeld 90% van het bruto uurloon van een Belgische arbeider ontvangt, terwijl een buitenlandse arbeidster gemiddeld slechts 65% van het bruto uurloon van een Belgische arbeider krijgt (zie tabel 1).

Tabel 1. Gemiddeld bruto uurloon van Belgische arbeiders en relatief loon van buitenlandse arbeiders naar kwalificatieniveau (Halle-Vilvoorde; steekproef van 43.000 personen)

Kwalificatie	Gemiddeld br. uurloon Belg. arbeiders (in BF)		Relatief loon buitenlandse arbeiders a)		Relatief loon Belgische arbeidsters a)		Relatief loon buitenlandse arbeidsters a)	
	bruto	%	relatief	%	relatief	%	relatief	%
Ongeschoold	85,56	24%	0,89	50,2%	0,76	58,6%	0,68	84,0%
Geoefend	102,77	39%	0,92	24,0%	0,80	35,7%	0,63	14,7%
Geschoold	106,05	24%	0,89	7,5%	0,73	5,6%	0,68	1,3%
Bouwvakker	92,80	13%	0,93	18,3	-	-	-	-
		100%		100 %		100 %		100 %

a) Als basis werd het gemiddeld bruto-uurloon van Belgische arbeiders genomen; in de tweede kolom is het procentueel aantal arbeiders of arbeidsters per kwalificatieniveau vermeld.

Bron: J. Haex, A. Martens en S. Wolf, Arbeidsmarkt, discriminatie, gastarbeid, Leuven, 1976, Sociologisch Onderzoeksinstituut, blz. 123, tabel 45.

Structurele duiding

„Gastarbeiders” vinden we, aldus de traditionele voorstelling, vooral terug in inferieure functies en inferieure bedrijfstakken; dat zijn respectievelijk functies met lage lonen, beperkte zekerheid, slechte arbeidsomstandigheden enz. en

* Werkzaam bij het Sociologisch Onderzoeksinstituut van de Katholieke Universiteit te Leuven.

** Werkzaam bij het Centrum voor Economische Studiën van de Katholieke Universiteit te Leuven.

1) Bronnen: OESO, Nationale Rekeningen en Nationale Bank van België.

2) Deze analyse maakt gebruik van de meest recente input-outputtabel voor de Belgische economie, namelijk die voor 1970.

3) Activiteitsgraad = $\frac{\text{actieve bevolking}}{\text{totale bevolking}}$. Gegevens over de activiteitsgraad van vreemdelingen en de totale werkgelegenheid van buitenlanders in 1977 zijn nog niet beschikbaar.

4) Zie F. Moulaert, F. Bundervoet en A. Martens, Met gastarbeid te loop tegen economische crisis, *Bareel*, vol. 1/2, blz. 9-17; Berekeningen op basis van statistieken Sociale Zekerheid en Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening.

5) Tijdens de periode 1967-1977 lag het aandeel van de vreemdelingen in de totale werkloosheid tussen 13 en 16%. De kleine schommelingen binnen deze marge laten zich onder andere verklaren door een restrictief immigratiebeleid (in 1967/1968 en in 1974); vreemdelingen die niet aan alle administratieve vereisten beantwoorden verdwijnen liever in de clandestiniteit dan zich als werkloos te laten inschrijven.

bedrijfstakken met — structureel gezien — een geringe of geen rentabiliteit 6).

Deze voorstelling gaat wel op wat de *functies* betreft (zie opnieuw tabel 1), doch voor de *bedrijfstakken* blijkt nuancering noodzakelijk. Zo vinden we in zowel de z.g. „spitsindustrieën” (autoproduktie, elektrotechniek, machinebouw) en in conjunctureel gevoelige doch structureel welvarende takken (rubber en plastic, verwerking van ijzererts en ferro-metalen), als in de z.g. „marginale industrieën” (mijnbouw, textiel, lederproductie) een relatief groot aantal van buitenlandse werknemers (zie tabel 2).

Tabel 2. Aandeel van buitenlandse werknemers in de totale beroepsbevolking in enkele bedrijfstakken (NACE-classificatie)

NACE code	Naam bedrijfstak	Aandeel buitenlandse werknemers	Aandeel in totale buitenlandse beroepsbevolking
27.00	Automobielen en motoren	13,09%	2,57%
25.00	Elektrotechnische installaties en voorzieningen	8,42%	2,99%
21.00	Machines voor landbouw en industrie	8,75%	2,90%
49.1 + 3	Artikelen van rubber en plastic	13,82%	1,40%
13.1	Ijzererts en ferrometalen	21,21%	7,06%
53.0	Gebouwen, weg- en waterbouwkundige werken	7,84%	10,52%
03.0	Steenkool, bruinkool en briketten	43,21%	7,43%
41.3	Textiel	8,98%	3,97%
43.0	Leder, huiden en schoeisel	10,47%	0,82%
	Totaal	7,85%	100 %

Bron: NIS, Volks- en Nijverheidstelling 1970; eigen berekeningen.

De rol van gastarbeid in de spitsindustrieën verschilt veel van die in de marginale industrieën. In de marginale industrieën past gastarbeid vaak in een *overlevingsstrategie*. De betrokken ondernemingen beschikken over onvoldoende middelen om vernieuwende investeringen door te voeren; deze bieden wat afzetmogelijkheden van de produktie betreft te weinig perspectieven 7). Zo wordt de relatief goedkope buitenlandse arbeidskracht steeds intensiever in de produktieprocessen van de marginale industrieën ingeschakeld.

In de spitsindustrieën krijgt gastarbeid geen „oplapfunctie” zoals in de marginale industrieën. Gastarbeid wordt hier aangewend als een „first rate input”, aangepast aan de

moderne techniek. Nieuwe produktiemethoden worden zo ontworpen, dat arbeidstaken steeds eenvoudiger worden en steeds meer door ongeschoolde arbeid kunnen worden waargenomen. Bij het ontwerpen van nieuwe produktiesystemen negeren de bedrijfsleiders steeds meer de dure geschoolde arbeidskrachten en grijpen de kostprijsbesparende kansen aan die het „vreemdelingenlegioen” vooralsnog biedt. Bovendien blijken buitenlandse arbeiders meer flexibel te zijn dan de binnenlandse collega's m.b.t. het zich aanpassen aan technische veranderingen. Aangezien innoverende technieken vaak heel intensief moeten worden gebruikt om de hoge afschrijvingskosten te kunnen dragen, dienen vaak overuren te worden gemaakt of weinig aantrekkelijke ploegensystemen te worden ingevoerd of geïntensiveerd; hiervoor komen dan vooral gastarbeiders in aanmerking 8) 9).

Het toenemende aandeel van de gastarbeid in de Belgische

6) Een dergelijke visie lezen we tussen de regels door bij H. Debbaut, *Vreemde arbeidskrachten in de Belgische economie*. SERUG, Gent, 1976, blz. 184 e.v. Volgens Debbaut gaat afnemende produktiviteit van de Belgen samen met toenemende aanwezigheid van vreemdelingen in het produktieproces; hij geeft wel toe dat intertemporeel bekeken deze causaliteit aan betekenis inboet.

7) Een typisch voorbeeld is hier de textielindustrie, die op internationaal vlak zo'n sterke concurrentie ondervindt, dat de rentabiliteit van zowel uitbreidings- als van diepte-investeringen sterk in gevaar komt.

8) Zie M. Peston, *Effects on the economy*, in: E. J. P. Rose, *Colour and citizenship*, Londen, 1969, Institute of Race Relations, Oxford University Press, blz. 644-646 en H. Spinnewijn, *De economische effecten van buitenlandse werknemers voor de Belgische Economie*, licentiaatsverhandeling, K. U. Leuven, 1974, blz. 68-70.

9) De nadruk in de analyse ligt duidelijk op de industrie. Men mag hieruit niet de conclusie trekken dat de arbeid van vreemdelingen in de dienstensector onbelangrijk zou zijn. De diensten (NACE 71. tot 85.) zijn verantwoordelijk voor 16,05% van de totale vreemdelingenarbeid in België. NACE 71.0 (diensten aan ondernemingen, enz.) telt 9,23% vreemdelingen in zijn rangen. Veel van deze diensten zijn activiteiten die het produktiebedrijf in het verleden zelf uitvoerde maar die werden afgevoerd, niet zozeer met het oog op specialisatie (en de zo beoogde schaafeffecten b.v.), maar vooral om loonkosten uit te sparen. Zo ligt het gemiddeld loonniveau in de collectieve arbeidsovereenkomst(en) voor de schoonmaakbedrijven lager dan dat voor de sectoren chemie of metaalverwerking; zie A. Martens, *De destructuratie van de arbeidsmarkt, Sociologische Gids*, XXIV, 1977, blz. 118-136.

Vacatures

Functie:

Blz.:

ESB van 8 november 1978

Medewerker voor regionaal-economisch onderzoek voor de Stichting Economisch Technologisch Instituut voor de Provincie Gelderland te Arnhem	1143
Medewerker economische zaken voor het Provinciaal Bestuur van Limburg te Maastricht	1150
Wiskundige statisticus (m/v) t.b.v. het Bureau voor Onderzoek en Statistiek van de Gemeente Rotterdam	1156
Wetenschappelijk medewerker bedrijfseconomie (m/v) bij de Vakgroep Economie en Openbare Financiën van de Juridische Faculteit aan de Rijksuniversiteit Groningen	II
Wetenschappelijk medewerker bij de Sectie Prijsstheorie van de Vakgroep Algemene Economie aan de Rijksuniversiteit Groningen	II
Wetenschappelijk medewerker (m/v) bij de Vakgroep Sociale en Economische Geografie (taakgroep Economische Geografie) van de Subfaculteit der Geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen	II
Econoom/econometrist voor de sectie Econometrie en Statistiek van de afdeling Controlling bij Het	

Functie:

Blz.:

Sociaal Fonds Bouwnijverheid te Amsterdam	III
Directeur operationele zaken voor het Bankierskantoor Staal en Co NV te Den Haag	IV

ESB van 15 november

Controller t.b.v. Administratie, Elektronische Gegevensverwerking, Dienst Onroerende Goederen, Dienst Technische Projecten en Stafdiensten van Detailhandelsgroep Ahold BV te Zaandam	1174
Econoom t.b.v. de afdeling Economisch Onderzoek en Effectenresearch van Bank Mees & Hope te Amsterdam	1179
Econoom voor het Economisch Stafbureau van het Hoofdkantoor van NV Slavenburg's Bank te Rotterdam	1180
Wetenschappelijk medewerker (m/v) (econoom) t.b.v. de afdeling Sociaal-Economisch Onderzoek van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf te Den Haag	II
Wetenschappelijk medewerker(st)er voor de Vakgroep Huishoudkunde van de Landbouwhogeschool te Wageningen	III

economie kan ook aan de hand van de volgende cijfers worden geïllustreerd. In de periode januari 1975–december 1976 steeg het BNP tegen marktprijzen met 3,48% en daalde de totale werkgelegenheid met 1,6%; de werkgelegenheid voor gastarbeid steeg echter met 12,69% en de bruto binnenlandse kapitaalvorming nam toe met 11,12% (10).

Remigratiepolitiek

Er is dezer dagen in België (zoals in de meeste andere Westeuropese landen) sprake van een beleid van terughoudendheid t.a.v. gastarbeiders als een mogelijke remedie tegen de werkloosheid. „De vreemdelingen pakken ons werk af”, is een slogan die in veel middens een willig gehoor vindt. Politici spelen op deze slogan in en ronselen zo kiezers in de midden-groepen waar racistische vonkjes zich snel als lopende vuurtjes ontwikkelen. Dat deze politici van de bijzondere economische functie van gastarbeid geen kaas gegeten hebben — of om electorale redenen geen kaas willen eten — blijkt bijvoorbeeld uit de verklaring van senator Févriër die aanstuurt op de remigratie van driehonderdduizend buitenlandse werknemers, suggererend dat met deze remigratie meteen werk zou ontstaan voor driehonderdduizend werkloze Belgen (11). Févriër veronderstelt met andere woorden een volledige substitueerbaarheid van buitenlanders door Belgen. Hij houdt geen rekening met de macro-economische realiteit, dat over de periode 1961–1976 het aandeel van de buitenlanders in het totaal aantal werknemers is gestegen van 6,5 tot 8% en met de micro-economische vaststelling dat veel ondernemers het dezer dagen eerder met zogenaamde secundaire arbeid, en dus ook met buitenlandse arbeid, dan met primaire arbeid doen (12) (13).

Om de structurele betekenis van de buitenlandse arbeid voor de Belgische economie naar omvang beter te kunnen vatten, leek ons de volgende eenvoudige oefening nuttig. In het binnenlandse input-outputmodel van 1970 hebben we de productie in de bouwsector geëxogeniseerd (14). Gebruik makend van de hypothese van *complementariteit* tussen buitenlandse en Belgische arbeid, hebben we de directe effecten van het vertrek van duizend vreemdelingen uit de bouw op de werkgelegenheid en de productie in alle bedrijfstakken en in de economie als geheel berekend. Uiteraard zullen deze effecten slechts ten volle doorwerken indien een situatie van totale krapte op de secundaire arbeidsmarkt(en) bestaat. Dat betekent dat we hier de mogelijkheid van substitutie van buitenlanders door Belgen uitsluiten, een veronderstelling die door de recente macro-statistieken wordt bevestigd; we veronderstellen dat de reglementering van vreemdelingenarbeid en -verblijf zeer strikt wordt toegepast en dat alle werkloze vreemdelingen aan een voorafgaande remigratiemaatregel werden onderworpen. Aangezien we alleen oog hebben voor *directe* effecten van een remigratiemaatregel, hoeven we ons bij de berekening niet al te veel zorgen te maken over produktiestructuraanpassingen of importsubstitutie-effecten.

De resultaten hebben we samengevat in de tabellen 3 en 4 (15). De „achterwaartse” en „voorwaartse” effecten (16) samengenomen, zouden bij een remigratie van duizend buitenlandse arbeiders uit de bouwsector, in de economie als geheel bijna 16.000 arbeidsplaatsen en ongeveer 10.000 mln. BF aan productie verloren gaan.

Wat de voortwaartse productie-effecten betreft, zou zich een verlies aan toelevering naar de bedrijfstakken (vooral de infrastructuurintensieve handel en diensten) en de finale sector van 7.630 mln. BF voordoen (bijna 89% van deze productievermindering wordt de finale sector onthouden).

De achterwaartse effecten laten zich het sterkst voelen in de cementnijverheid en de mineraalproductie, die respectievelijk 2,46% en 1,99% van hun productie en arbeidsplaatsen verliezen. Relatief heet het hier dat het terugsturen van 4,05% (d.i. 1.000) van de migranten in de bouw tot een daling van 0,1%

Tabel 3. Absolute en relatieve achterwaartse effecten van de remigratie uit de bouwsector op tewerkstelling en productie (remigratie van 1.000 vreemdelingen, hetzij 4,05% van de vreemdelingentewerkstelling in die sector)

NACE code	Bedrijfstak	Absolute daling tewerkstelling	Absolute daling productie (miljoenen BF)	Relatieve daling
13.1	Ijzererts en ferrometalen	-126	-203	-0,16%
15.3	Cement, kalk, gips en bouwmaterialen ..	-631	-528	-2,46%
15.5	Andere mineralen en hun producten ...	-582	-293	-1,99%
19.0	Producten uit metaal	-436	-238	-0,41%
45.0	Hout en houten meubelen	-370	-261	-0,62%
57.0	Handel	-815	-316	-0,15%
61.3	Vervoer over de weg en overig vervoer te land	-133	-83	-0,3 %
71.0	Diensten aan bedrijven e.a.	-380	-109	-0,09%
	De Belgische economie	-4.024	-2.497	-0,1 %

Tabel 4. Absolute en relatieve directe voorwaartse productie- en finale-aanbodeffecten van een remigratie van 4,05% uit de bouwsector

NACE code	Bedrijfstak	Absolute daling in toeleveringen (in mln. BF)
57.0	Handel	-58 (-3,75%)
71.0	Diensten aan ondernemingen	-36
73.0	Diensten betreffende de verhuur van onroerende goederen	-288
81.0	Algemene overheidsdiensten	-166
85.0	Niet-verhandelbare diensten i.v.m. onderwijs	-70
	Finaal aanbod	-6.762 (-4,09%)
	Totale productie	-7.630 (-4,05%)
	Werkgelegenheidsverlies	-12.742
	Werkgelegenheidsverlies vreemdelingen	-1.000

10) Bronnen: OESO, Nationale Bank van België, Nationale Rekeningen.

11) Zie *Beknopt verslag*, Senaat, 2 februari 1977.

12) Zie L. Faase, De dubbele arbeidsmarkt, *ESB*, 1976, blz. 210–212. Zie Haex, op.cit., hoofdstukken II tot IV. Onder secundaire arbeid, in tegenstelling tot primaire arbeid, verstaan we laagbetaalde arbeid met een minimum aan arbeidszekerheid, uitgevoerd onder slechte fysieke en psychische omstandigheden.

13) Het beroep doen op legale vreemdelingen is trouwens maar één aspect van de „collectieve lock-out” van Belgen die onder goede omstandigheden werken. Het toenemen van allerlei categorieën van secundaire arbeiders, zoals bijvoorbeeld interimarbeiders, „Spitaalsjongens” en illegale vreemdelingen, draagt bij tot de degradering van de arbeid. Bij de interimarbeiders valt de relatie werkgever-werknemer weg, zodat zij als het ware verloren gaan als gewicht in de vakbondsschaal bij loononderhandelingen. Spitaalsjongens en -meisjes zijn tijdelijk tewerkgestelde werklozen die tegen 70 à 90% van het loon hetzelfde of zelfs minderwaardiger werk moeten doen dan het werk van de normaal geplaatsten met dezelfde scholing. Illegaal werkende vreemdelingen ten slotte horen helemaal op de secundaire arbeidsmarkt thuis: hun onderhandelingspositie is slecht, hun loon en hun arbeidsomstandigheden zijn navenant.

14) In de bouwsector werkte in 1970 8,52% van de Belgische beroepsbevolking; de bouwsector produceerde 7,92% van België's totale en 8,86% van zijn finale output. Het is een relatief gesloten bedrijfstak, die 71% van zijn inputs betreft uit het binnenland en slechts 0,16% van zijn produkt in het buitenland verkoopt.

15) Zie F. Moulart, *The structural significance of foreign employment for the Belgian economy*, revised version, K. U. Leuven, Centrum voor Economische Studiën, Regional Science Research Paper, 1978, no. 20.

16) Voorwaartse en achterwaartse effecten is de letterlijke vertaling van de in de Engelse literatuur gangbare termen „forward” en „backward” effecten. Voorwaartse effecten hebben hier betrekking op de vermindering in het aanbod vanuit de (bouw)sector naar de verschillende sectoren. De achterwaartse effecten m.b.t. de tewerkstelling in de andere sectoren zijn secundaire, afgeleide effecten en worden in dit artikel niet behandeld. Achterwaartse effecten hebben betrekking op de vermindering van de vraag naar inputs voor de bouw; dus de daarmee samenhangende vermindering van de tewerkstelling in deze sectoren (exclusief de bouw).

BOEKENNIEUWS-EXTRA

A. van Doorn: Uitleiding uit de marxistische economie. Stenfert Kroese, Leiden, 1978, VIII + 100 blz., f. 14,50.

De titel is grappig maar verder is dit werkje bloedserieus. Van Doorn veroordeelt het marxisme in alle opzichten: als wetenschappelijke theorie, als sociologische theorie, als politieke actualiteit en bovenal als een moreel systeem. Het marxisme begrijpt de economische en de sociale werkelijkheid van onze maatschappij niet, het geeft daarvan verkeerde voorstellingen, de historische ontwikkeling wordt door de marxisten niet verklaard en waar het marxisme aan de macht is, grijpt het naar de terreur om de eigen bevolking te onderdrukken. Het verafgoodt de partij; marxistische regimes vormen een gevaar voor andere landen. Het marxisme is een valse, athëistische leer. Het is huiveringwekkend.

Van Doorn wijdt een apart hoofdstuk aan de vraag waarom deze verwerpelijke leer toch zo'n aantrekkingskracht op veel mensen uitoefent. De auteur geeft daarvoor de volgende verklaring. Het marxisme is een pseudo-religie, die in de plaats komt van de echte religie. Dat gebeurt vooral in tijden van teleurstellende vooruitgang. Het marxisme voorziet in een door sommigen gevoelde behoefte omdat het deze mensen een duidelijk aanwijsbare vijand geeft, net als *Mein Kampf* dat deed. De klassenwaan legitimeert de gewelddadige neigingen van sommigen. Het marxisme geeft de armen het gevoel dat ze straks de macht zullen krijgen en het geeft enkele welgestelde intellectuelen de gelegenheid voor zich zelf een progressief imago op te bouwen.

De voordelen van Van Doorns krachtige stellingname zijn duidelijk. De nadelen ook. Van het marxisme wordt niets goeds gezegd, en dat kan een averechts

effect oproepen. Sommige lezers, waaronder overtuigde anti-marxisten zoals ik, zullen misschien toch wel eens marxisten ontmoet hebben, die uit respectabele overwegingen tot hun geloof zijn gekomen, bijvoorbeeld door een oprechte begaanheid met het lot van arme mensen in ontwikkelingslanden. En als Van Doorn in herinnering brengt hoe Trotsky aan zijn eind kwam — Stalin liet hem in Mexico per pikhouweel liquideren — zullen sommige lezers zich herinneren dat christelijke leiders ook wel eens minder zachtzinnige methoden hebben toegepast in de omgang met wat zij als ketters beschouwden. Er was een tijd dat in Genève hiervoor brandstapels werden opgericht. Het is zonder twijfel waar dat in Rusland nog steeds wordt getiranniseerd in naam van Marx, maar vandaag den dag gebeurt elders hetzelfde in naam van het christendom. Ik bedoel: elke religie heeft haar fanatici en haar cynici. Het marxisme vormt geen uitzondering op die regel.

Van Doorn bestrijdt het wetenschappelijke karakter van het marxisme. Terecht wijst hij op de aanmatiging dat het socialisme bij uitstek „wetenschappelijk” zou zijn. Maar Van Doorn verliest sommige positieve dingen uit het oog. Het is natuurlijk juist, dat het marxisme als analytisch systeem weinig of niets bijdraagt tot de verklaring van de kapitalistische werkelijkheid. Het valt niet te ontkennen dat het de geest in de regel meer verduistert dan verheldert. Maar het marxisme vormt tegelijk een mogelijke inspiratie tot kritisch onderzoek op deelgebieden. Als marxisten „concrete situaties” (hun eigen uitdrukking) onderzoeken komen ze wel eens tot inzichten

die zonder het marxisme niet zo gemakkelijk gewonnen hadden kunnen worden. Ik noem bij wijze van voorbeeld Pfaff-Wikhäll, *Das Schwedische Modell der Ausbeutung* (1971), een weliswaar zeer eenzijdig maar toch oog-openend boekje over het leven van Zweedse arbeiders. En er staan ook wel eens informatieve stukken in het meestal zeer demagogische *Tijdschrift voor Politieke Economie*. Van Doorn gaat daar niet op in.

Verder ben ik van mening dat wij de marxisten niet kunnen missen als critici van de gangbare economische theorie. Een van de eigenaardigste boeken die ik de laatste tijd heb gelezen is *Anti-Samuelson* (1977), een dikke pil van bijna duizend bladzijden, waarin de marxist Marc Linder het meest bekende leerboek aller tijden navloot. Alinea voor alinea, regel voor regel, wordt onderzocht op ideologische elementen, waarde-oordelen, scheve voorstellingen van zaken en onhistorische bespiegelingen. Linder stelt, per hoofdstuk, zijn eigen maatschappijbeeld tegenover dat van de „burgerlijke” economie van Samuelson. Dat is weliswaar nog veel ideologischer, maar zijn marxistische traktaat heeft, althans in mijn geval, de lezer attent gemaakt op enkele zwakheden in Samuelsons boek (ik denk speciaal aan de theorie van de internationale handel). Het marxisme heeft in deze zin een taak. Wij, van de officiële economie, kunnen af en toe best wat van de marxisten leren.

Deze aantekeningen bij het boekje van Van Doorn mogen het feit niet verdoezelen, dat ik het in wezen met hem eens ben. Zijn boekje is goed geschreven, systematisch, goed geargumenteed. Ik ben alleen bang dat hij over zijn doel heen schiet.

J. Pen

(4.024) van de totale tewerkstelling en de productie (2.497 mln. BF) zal leiden.

Besluit

De Belgische produktie(structuur) is sterk afhankelijk van de arbeid van buitenlandse werknemers. Wil de overheid deze afhankelijkheid verminderen, dan mag ze een herstructureeringsbeleid, gericht op het scheppen van hooggeschoolde arbeidsplaatsen en op het aantrekkelijker maken of wegwerken van vuile, ongezonde, ongeschoolde en vervelende arbeid,

niet langer uitstellen. In ondernemerskringen beschouwt men zo'n beleid echter als een prijzig alternatief voor het gebruik nu van de goedkope buitenlandse arbeid. Het conservatisme van het gebruikte input-outputmodel ligt dus in de lijn van het huidige ondernemersdenken; denken dat een sombere toekomstmuziek voor de Belgische economie uitgaat. Een toekomstmuziek van uitblijvende vernieuwingsinvesteringen en verdere degradatie van de arbeid. Hoe tegen deze rouwstemming in te gaan is voor de Belgische overheid het probleem van economische politiek bij uitstek.

Albert Martens
Frank Moulart

De rede *Over grenzen van het bestuur* waarmee de econoom en jurist Dr. R. J. in 't Veld op 10 november jl. zijn hoogleraarsambt in de bestuurskunde te Nijmegen aanvaardde, bevat tal van originele ideeën die met name voor economen van belang zijn. In 't Veld beziet de grenzen van het bestuur („de smalle marges van de democratie”) door achtereenvolgens na te gaan of aan de autonome machtsuitoefening van de overheid grenzen zijn gesteld door: 1. het economisch systeem; 2. het democratisch proces; 3. de toegepaste methoden en technieken van planning en evaluatie.

Met name de marxisten hebben de vraag aan de orde gesteld of de staat enigermate onafhankelijk van het economisch systeem kan optreden en zo ja, in hoeverre dit dan het geval is. De verrassende conclusie van In 't Veld is dat het economisch systeem inderdaad belangrijke grenzen stelt aan de autonomie van de staat, maar dat deze grenzen niet worden bepaald door de produktiezijde van het economisch systeem maar door de consumptiezijde ervan. Hij baseert zich daarbij met name op Hirsch' boek *Social limits to growth*, waarin wordt aangetoond dat het wenkend perspectief van een betere maatschappelijke positie door een grotere economische welstand in feite een wijkend perspectief is als gevolg van het feit dat iedereen de grotere welstand deelachtig wordt en de onderlinge verhoudingen dus niet veranderen. De hieruit voortvloeiende ontevredenheid van de individuen kan, zoals Habermas al stelde, leiden tot een „systematische Ueberforderung der öffentlichen Haushalte” die de staat verlamt. De staat kan echter zijn beleidsvrijheid weer terugwinnen door middel van „Ideologieplanung”, een aan Luhmann ontleende term die bij In 't Veld behelst dat de overheid op de aspiraties van de individuen een invloed in neerwaartse richting uitoefent. De mogelijkheid van de staat de normen en waarden in een samenleving te beïnvloeden is dus bepalend voor de macht die de staat heeft tot het nemen van beslissingen die tegen het vigerende economische systeem ingaan.

Deze wijziging van normen en waarden als mogelijk doel van overheidsbeleid dient volgens In 't Veld ingrijpende gevolgen te hebben voor de aard van de welvaartstheorie. De welvaartstheorie wordt sinds kort toegepast op het democratisch proces, maar de waarden en de voorkeuren van de individuen zijn daarbij een gegeven. De welvaartstheoreticus onderzoekt tot nu toe uitsluitend de mate waarin bepaalde democratische instituties de gegeven doeleinden van de individuen kunnen verwezenlijken, mede door na te gaan welke invloed van deze instituties op het economisch gedrag uit-

gaat. De wijzigingen van voorkeuren en waarden zelf alsmede de wetmatigheden waaraan het optreden van wijzigingen eventueel is onderworpen, blijven buiten beschouwing.

Dit methodologisch uitgangspunt mist volgens In 't Veld de mogelijkheid dat de waardeoordelen zich juist door het democratisch proces kunnen wijzigen. Tijdens het economisch handelen is het individu aan een leerproces onderworpen en dit leerproces strekt zich niet alleen uit tot de doelmatigheid van de bestaande instituties, zoals de traditionele welvaartstheorie veronderstelt, maar ook tot de te stellen doeleinden. Een belangrijk deel van de output van het democratisch proces bestaat immers uit beleid dat is gericht op de individuele ontplooiing en meer in het bijzonder op de gelijkheid van kansen op zulk een ontplooiing. Met name de sectoren onderwijs en welzijn zijn daarvan sprekende voorbeelden. Wanneer de gewenste vorming en ontplooiing echter eenmaal tot stand zijn gekomen is het niet langer aannemelijk dat de normen en de waarden lang ongewijzigd blijven. Want juist in een mogelijke wijziging van die normen en waarden vindt het beleid zijn rechtvaardiging. In 't Veld concludeert dat het tot de opgave van de welvaartstheorie behoort om niet alleen na te gaan in hoeverre de doeleinden van de burgers bepaalde institutionele veranderingen te weegbrengen, maar ook in hoeverre bepaalde institutionele veranderingen op hun beurt weer de doeleinden van de burgers beïnvloeden: „Juist de verdiensten in het verleden van de welvaartstheorie bij de begeleiding uit het economisme van de marktaanbidding stellen (mij) thans in staat tot de voorspelling dat de welvaartstheorie, als discipline die ondersteuning biedt aan onderdelen van sociale wetenschappen welke nauwer aan de maatschappelijke processen zelf zijn verbonden, bij het realiseren van de mijnerzijds gesuggereerde uitbreiding succes zal boeken”.

Wanneer het nieuwe paradigma eenmaal door de welvaartstheorie is overgenomen heeft dat consequenties voor de bestaande evaluatietechnieken. In 't Veld illustreert dit met het bekende welvaartstheoretische probleem van de samengestelde gewogen indexcijfers. De vraag of een reëel inkomen in situatie 2 groter of kleiner is dan in situatie 1 is niet meer te beantwoorden indien de prijzen zijn veranderd en, als gevolg daarvan, ook de hoeveelheden. Indien de verzameling van prijzen in situatie 1 p_1 wordt genoemd en de verzameling van gekochte hoeveelheden q_1 , terwijl $\Sigma p_2 q_2$ de omvang van het reële inkomen aanduidt, dan geldt $\Sigma p_2 q_2 > \Sigma p_1 q_1$ indien en alleen indien

$$\text{en } \Sigma p_1 q_2 > \Sigma p_1 q_1,$$

$$\text{en } \Sigma p_2 q_2 > \Sigma p_2 q_1 \text{ 1)}$$

Volgens In 't Veld ken men p nu ook beschouwen als de op enig moment bestaande normen en waarden en q als de toestand van een bepaalde samenleving. Tegelijk met het proces $q_1 \rightarrow q_2$ treedt dan een proces $p_1 \rightarrow p_2$ op; zelfs is het mogelijk dat de verandering $p_1 \rightarrow p_2$ het doel van het proces is. Pogingen om p_1 door middel van een „doelstellingenformulering” (zoals o.a. door de Commissie voor ontwikkeling van de beleidsanalyse wordt gepropageerd) als „het” beleidsdoel te bepalen, zijn volgens In 't Veld een zinloze verspilling van tijd en energie en werken verstarrend. De welvaartstheorie mag bovendien q_2 alleen als superieur boven q_1 beschouwen als er zowel op basis van de oude doeleinden als op basis van de nieuwe sprake is van een verbetering. Deze laatste conclusie wordt door In 't Veld overigens slechts impliciet getrokken.

Indien het bovenstaande een juiste weergave is van de ietwat gecompliceerde taal, waarin de oratie van In 't Veld soms is gesteld, heeft de nieuwe hoogleraar een bijzonder interessant onderzoeksprogramma geformuleerd waarvan vele goede publikaties de vrucht kunnen zijn. Een belangrijk punt is daarbij de vraag of de doeleinden van de individuen inderdaad door de maatschappelijke instituties kunnen worden beïnvloed en zo ja, in welke mate. De ervaringen in de volkshuishoudingen van het Sovjet-type en het Chinese type geven niet de indruk dat de uiteindelijke doeleinden van de burgers daar wezenlijk van die in het Westen verschillen. Wel is het economisch of politiek systeem in staat het aspiratieniveau van de individuen sterk te beïnvloeden, zoals Van Praag en Kapteyn hebben aangetoond. Ook is het waarschijnlijk dat de relatieve prioriteiten van de individuen zich wijzigen wanneer hun omgeving (bijvoorbeeld hun inkomen of hun kennis) verandert, al dan niet als gevolg van instituties of beleid. Uiteraard moeten zulke prioriteitsveranderingen in de welvaartstheorie en de beleidsevaluatie worden betrokken. In dit opzicht dient de welvaartstheorie zich de intrigerende, stimulerende en op een behoorlijke kennis van de literatuur gebaseerde analyse van In 't Veld ter harte te nemen.

In 't Veld hoopt dat, indien de welvaartstheorie zich gaat richten op het „onderzoek van dynamische interactie” (van doeleinden en instituties) en dus op „procesanalyse”, er *qua methodiek* geen verschil meer zal bestaan tussen de wel-

1) Deze conclusie geldt overigens niet voor z.g. Giffen-goederen, d.w.z. voor goederen met een positieve prijselasticiteit van de vraag.

vaartstheorie en de „moderne beoefening van het marxisme”.

Ik meen echter dat zal blijken dat deze hoop ijdel is. Enerzijds vat In 't Veld, in afwijking van de opvatting van Hennipman, de welvaartstheorie op als een prescriptieve theorie die komt tot beleidsaanbevelingen. Anderzijds zien de meeste „moderne marxisten” de analyse van de

maatschappelijke ontwikkeling op basis van de hypothese van de klassenstrijd als de marxistische methode van wetenschapsbeoefening bij uitstek. En deze methode wil zich bewust niet (of: niet bewust) onderwerpen aan het criterium van de falsifieerbaarheid.

J. van den Doel

A. Budd: The politics of economic planning. Fontana Paperbacks, William Collins Sons and Co. Ltd, Glasgow, 1978, 172 blz., £ 1.25.

Na de tweede wereldoorlog is door de achtereenvolgende Britse kabinetten nogal verschillend gedacht over de wenselijkheid van economische planning. Anders dan men zou verwachten, is daar geen vast patroon in te onderkennen. Het is zeker niet zo, dat Labour steeds de planning heeft geïntensiveerd, terwijl evenmin de Conservatieven daartegenover voortdurend een negatieve houding hebben aangenomen.

Dat de werkelijkheid in dit opzicht niet in een strak schema te vangen valt, blijkt uit het boek van Budd over de ontwikkeling van de economische planning in Groot-Brittannië. De schrijver, die een aantal jaren binnen de Treasury bij de beleidsvorming betrokken is geweest, illustreert zijn betoog met talrijke relevante citaten uit theoretische werken, regeringsrapporten, politieke programma's, vakbondspamfletten enz.

Het begrip planning kan in twee betekenissen worden gebruikt, die Budd niet steeds goed uit elkaar houdt. In de inleiding van zijn boek hanteert Budd de term in de zin van wetenschappelijke voorbereiding van het overheidsbeleid, daar hij op die plaats de economische planning kenmerkt als een in beginsel neutrale techniek. Later in zijn concrete, historische overzicht gebruikt hij echter het begrip steeds in de andere betekenis, namelijk in de zin van de leiding van bovenaf, die de overheid aan het economische proces kan geven.

Budd laat zijn schets van de historische ontwikkeling aanvangen in de jaren dertig. Ook toen werd er in Engeland — evenals nu — een felle discussie over economische planning gevoerd tussen de twee grote partijen en de beide sociale partners. Hoewel Labour aanvankelijk sterk geporteerd was voor een vergaande planning, ging later vooral onder invloed van de keynesiaanse gedachtegang de voorkeur meer uit naar een globale aan-

pak. Binnen de Conservatieve partij zijn al in de jaren dertig met betrekking tot het planningvraagstuk twee richtingen te onderscheiden. Naast de liberaal-conservatieven, die vijandig staan tegenover elke vorm van planning, is er een Toryvleugel, die aanzienlijk minder vertrouwen heeft in het marktmechanisme.

Het is deze laatste groep, die — nadat aan het eind van de jaren veertig door een Labourkabinet het vrij stringente planningsysteem, gericht op de naoorlogse wederopbouw, was losgelaten — een decennium later de stoot gaf tot een nieuw experiment. Hierbij werd ook sterk naar Frankrijk gekeken, waar in deze jaren mede door de positieve belangstelling van De Gaulle de economische planning een nieuwe impuls kreeg. In 1961 werd door de Conservatieve regering van Macmillan de National Economic Development Council opgericht. De leden van deze Raad, die werd belast met het opstellen van een vijfjarenplan, werden aangetrokken uit de sfeer van overheid, werkgevers en vakbeweging, terwijl het voorzitterschap bij de minister van Financiën kwam te berusten.

In 1964 werd door de toen aantredende Labour-regering een Ministerie van Economische Zaken ingesteld, terwijl de planningtaak werd overgebracht van de Treasury naar dit nieuwe departement. Na enkele jaren verzandde echter het gehele experiment van het z.g. National Plan, dat een vorm van indicatieve planning voor de diverse bedrijfstakken inhield. Uiteindelijk bleef er slechts een aantal officiële projecties voor de middellange termijn over. Het Conservatieve kabinet, dat van 1970-1974 regeerde zag heel weinig meer in economische planning. De planninggedachte kreeg echter een nieuwe impuls, toen het daaropvolgende Labourbewind zijn z.g. „industrial strategy” introduceerde.

Naarmate Budd in zijn weergave van

de historische ontwikkeling dichter bij 1978 aanlandt, krijgt zijn betoog een meer polemisch karakter. Hij voldoet hiermee aan de opdracht van de samenstellers van de serie „Political issues of modern Britain”, waarin het boek is opgenomen. Deze laten ons in hun voorwoord weten, dat zij van de schrijver niet hebben verlangd, dat hij bij de uiteenzetting van zijn standpunt over de huidige situatie en de gewenste toekomstige ontwikkeling naar objectiviteit en evenwichtigheid zou streven. Wel hebben zij deze eisen gesteld aan het daaraan voorafgaande historische overzicht en aan de beschrijving van het institutionele raamwerk, dat bij de economische planning een rol speelt.

De auteur is aan beide wensen tegemoet gekomen. Voor het huidige beleid heeft hij weinig goede woorden over. Door het sterk polemische karakter wordt het betoog in dit deel van het boek uiteraard tegelijkertijd minder evenwichtig. Terwijl Budd al op de eerste bladzijden van zijn boek heeft meege-deeld, dat hij er tijdens het schrijven van overtuigd is geraakt, dat er in Engeland te veel planning is doet hij in het laatste deel de daarmee moeilijk te rijmen uitspraak dat de „industrial strategy” niet meer is dan een slogan in plaats van een samenstel van praktische maatregelen. Van de planningovereenkomsten, die in deze strategie passen, is b.v. weinig terechtgekomen.

Bij de behandeling van de actuele problematiek doet Budd tevens een slecht onderbouwde aanval op het streven naar behoud en vergroting van het aantal arbeidsplaatsen in de industriële sector, de bevordering van investeringen en het streven naar economische groei. Hij slaat wel al te zeer door naar de subjectiviteit, als hij deze elementen aanduidt als specifieke kenmerken van de Engelse regering, zonder dat hij daarbij aangeeft, dat alle westerse landen deze doelstellingen nastreven.

Bijzonder summier is het betoog van enkele bladzijden over het alternatief van de schrijver, de z.g. strategische planning. Belangrijke elementen daarin zijn de bevordering van een doeltreffende werking van het marktmechanisme en de verstrekking van informatie door de overheid. Een concrete uitwerking van deze gedachten treft de lezer, die door de bijtende kritiek nieuwsgierig is geworden naar het alternatief dat de schrijver voor ogen staat, echter niet aan.

J.K.T Postma

ESB: uw boekensteun

Het onderwerp waarop Dr. F. Haselhoff in de herfst van het vorig jaar promoveerde betreft het spanningsveld waarin de ondernemingsorganisatie en -strategie zich bevindt. In dit spanningsveld dat ontstaat als gevolg van verschillen tussen technisch-economische en meer sociale benaderingen, wordt mede als gevolg van onzekerheid en participatie bij besluitvorming de strategische besluitvorming bemoeilijkt door het dilemma tussen doelmatigheid, overleving en zingeving. Dit dilemma vormt, zoals de ondertitel van het boek aangeeft, ook het object van de studie en een duidelijke leidraad in het betoog.

In het deel van het boek over strategische planning waarin vooral de besluitvorming over ondernemingsdoelinden aan de orde komt, wordt de strategische theorie van Ansoff uitvoerig geëvalueerd. Hoewel Ansoff met zijn planninganalyse, kansen en bedreigingen een meer levenschte analyse geeft dan de gangbare theorieën van de onderneming, heeft Haselhoff kritiek op de technocratische wijze waarop verband wordt gelegd tussen management en logistieke processen. Beslissingen van ondergeschikten liggen in het verlengde van beslissingen van de leiding aan de top. De beslissingstheorie berust teveel op informatieverwerking vóór de actie. De werkelijkheid is veel ingewikkelder. De besluitvorming wordt behalve door beperking van het cognitieve vermogen ook belemmerd door de veranderlijkheid van de omstandigheden en de organisatie.

Bij de concretisering van strategie naar operationele planning ziet Ansoff de organisatie als *instrument*. Overgangen naar meer lucratieve exploitatiemogelijkheden worden nauwelijks uitgewerkt, terwijl het veranderingsproces — in een éénrichtingsverkeer van denken naar doen — is ingebed tussen strategische en operationele planning. In dit deel van zijn dissertatie wijst Haselhoff op het probleem van onzekerheid en informatie en de daarmee verband houdende onzekerheidsreductie en uitbreiding van macht. Desondanks kan, mede als gevolg van verstoringen en verandering van waarden, een organisatie haar doeleinden lang niet altijd duidelijk ordenen. Anticipatiestrategieën zijn daarom dikwijls niet mogelijk en aanpassingen zijn hierdoor nodig. De wijze waarop een organisatie zich moet kunnen aanpassen vormt het „*pièce de résistance*” van het moderne strategieprobleem. Haselhoff meent dat een organisatie zich door cybernetische dan wel homeostatische beheersingsmogelijkheden moet kunnen aanpassen.

Omdat organisatieproblemen in laatste instantie problemen zijn van *mensen* en van soorten „*stakeholders*” zijn ook sociale strategieën nodig. In verband met de conditionering van organisatiegedrag maakt Haselhoff hier een vergelijking tussen Argyris en Thompson. De organisatiestructuur mag niet het gedrag van participanten bepalen. De zingeving van een organisatie mag niet worden weggepraat in doelmatigheid en overleving. Voor het praktisch functioneren van een organisatie mag echter niet worden vergeten dat niet ieder even actief is rondom één probleem. De *passieven* legitimeren en aanvaarden de consequenties van de beslissingen van de *actieven*. De aanvaarding van machtsverhoudingen garandeert een zekere stabiliteit en dus een structuur.

De afstemming van externe en interne differentie, d.w.z. van strategie en structuur kan leiden tot:

- *doelgerichte* oriënterende ordening van taakeenheden, dan wel tot
- *functionele* of procesgerichte structuren.

Bij een dynamische en complexe omgeving zullen doel en functiegerichtheid, differentiatie en integratie in één bepaalde mix worden samengebracht. Bij grote onzekerheid heeft ieder probleem zijn eigen hiërarchie met ordening van informatie en macht. De daadwerkelijke coördinatie geschiedt niet geheel in de organisatiestructuur, maar is vooral in handen van de betrokken functionarissen. Het vakmanschap krijgt er een — organisatorische — dimensie bij.

Uit de weergave van Haselhoffs omvangrijke studie blijkt dat hier een grondige studie is gemaakt van een belangrijk eigentijds vraagstuk. Zijn beschouwingen over het spanningsveld tussen benaderingswijzen en het dilemma waarvoor een onderneming zich ziet geplaatst, vormen een belangrijke bijdrage in de theorieën rond strategische besluitvorming. Bij het beoordelen van de studie moet echter worden geconstateerd dat sommige belangrijke aspecten rond het strategisch management niet of onvoldoende zijn behandeld.

Zo gaat Haselhoff, wanneer hij terecht het gebrek aan informatie ook hier als een van de belangrijkste problemen bij de besluitvorming noemt, voorbij aan mogelijkheden om de kwaliteit van informatie te verbeteren. Aangezien vele bedrijven niet in staat zijn beschikbare informatie of signalen op te vangen of te vertalen zou de aandacht moeten worden gevestigd op de mogelijkheden op dit gebied voor externe organisaties en

branchestructuren. Over het belang van *interne* analyses en informatie m.b.t. economische resultaten en perspectieven wordt niet gesproken. Toch blijft het inzicht hierin van groot belang voor overleving, het onderkennen van knelpunten en het met en in de organisatie uit de weg ruimen van belemmeringen. Juist omdat het vergroten van de effectiviteit van de onderneming veelal neerkomt op een gezamenlijk „zoekproces”, is er behoefte aan voorbeelden en aan besprekingen van praktijkervaringen, kortom aan leerstrategieën t.b.v. de velen die zeker op dit gebied leergierig zijn.

Zoals in de onlangs verschenen publicatie over strategievorming in middelgrote ondernemingen¹⁾ wordt beschreven, ontstaan doelstellingen dikwijls als een *resultaat* van het strategievormingsproces. Dit onderwerp en de organisatorische condities voor aanpassingsstrategieën komen bij Haselhoff onvoldoende uit de verf. Hij toont onvoldoende duidelijk aan hoe een aanpassingsstrategie organisatorisch kan worden verwezenlijkt. Zijn aanduiding van systeembenadering als een geheel van processen en structuren, is te globaal. Hij stelt daarbij (blz. 162) dat overleving plaatsvindt in een input-outputmodel en dat zolang voldoende energie aan het te overleven systeem en aan haar onderdelen wordt toegevoegd kan worden gezegd dat de *adaptatie* aan de omgeving is geslaagd. Een dergelijke bewering is te globaal en waarschijnlijk ook te optimistisch.

Ook de verwijzing naar cybernetische dan wel homeostatische regelingen is te summier en geeft ons geen houvast voor de werking van een organisatie bij de hier bedoelde besluitvorming.

Het is jammer dat Haselhoff bij deze belangrijke aanpassings- en beheersingsmogelijkheden de geïnteresseerde lezer wat schraal bedient. Wanneer we deze onvolkomenheden vergelijken met de soms overvloedige beschrijvingen van zijn literatuurstudies — dikwijls ook met moeilijk woordgebruik — krijgt het boek iets onevenwichtigs en wordt de toegankelijkheid belemmerd. Ondanks deze onvolkomenheden, die mogelijk in een meer op de praktijk gerichte publicatie kunnen worden hersteld, bevat Haselhoffs proefschrift een rijkdom van bronnen en gedachten waardoor, zoals gezegd, zijn studie een belangrijke bijdrage is tot de theorievorming op het gebied van managementstrategie.

R.H. Bredero

1) P. Lammers en J.M. Smeets, *Strategievorming in de middelgrote onderneming*, Kluwer, NIVE.

Voor wie prijs stelt op nauwkeurig, helder woordgebruik maakt Immanuel Wallerstein er in dit geruchtmakende boek maar een vermoeiende janboel van. „Structuren zijn de koraalriffen van de menselijke relaties die gedurende een betrekkelijk lange periode een stabiel bestaan leiden”. Zinnen als deze vloeien Wallerstein met verbijsterend gemak uit de pen. Maar wat voor den drommel bedoelt de man daarmee te zeggen? Dan schijnt hij er ook nog een sinister behagen in te scheppen zijn lezers te verwarren door volstrekt duidelijke en heel triviale woorden of begrippen te pas en te onpas — meestal te onpas — om te toveren tot diepzinnig klinkende dubbelzinnigheden. Dat gaat heel eenvoudig. Kwistig strooien met aanhalingstekens en klaar is Kees. Verschil heet „verschil”, zoals waar — gebruikt in tegenstelling tot onwaar — „waar” wordt. En of Wallerstein nu waar of onwaar bedoelt, geen lezer die erachter komt al spant hij zijn hersens tot barstens toe in. Zo worden stam, soeverein, overzeese bezittingen, nieuwe staten, dekolonisatieproces, kapitalistisch tijdperk, feodalisme, oude centra, ja, wat niet al — hupsakee en zonder pardon — tussen aanhalingstekens gezet. Aldus wordt de lezer een minderwaardigheidscomplex aangeprept: alleen de onfeilbare Wallerstein weet immers wat nu heel precies de echte, verschoolen betekenis van deze termen is. Wat is bijvoorbeeld de „natuurlijke historie” van een koloniale situatie, door Wallerstein zoëven nog aangeduid als „een koloniale situatie”?

Muggenzifterij van een hyperkritische recensent? Om de dooie dood niet! Heel Wallersteins boek en spel met woorden is een wee-makende poging tot het begoochelen van de kritische zin. Een indrukwekkend vertoon van geleerde belezenheid tot uiting komend in een stortvloed van woorden, die een zee van voetnoten tot overstromen brengt, geeft daaraan steun. Toegegeven zij dat Wallerstein meesterlijke samenvattingen weet te geven van de huidige stand van zaken van debatten over tal van fundamentele historische vraagstukken. Maar toch verhoudt zich zijn „geschiedschrijving” — de aanhalingstekens zijn ditmaal niet misplaatst! — tot de geschiedeniswetenschap als de alchemie tot de scheikunde. Het stemt voorts tot droefheid dat iemand die zich nota bene uitgeeft als kenner van liefst heel de wereldeconomie er keer op keer blijk van geeft niet het minste benul te hebben van de economische wetenschap en haar methoden en technieken.

Laat ons zien wat Wallerstein te zeggen heeft. Veel nieuws is het niet. Zo zullen weinigen hem willen betwisten, dat

de moderne wereldeconomie omstreeks 1500 in Europa haar aanvang nam. Of het daarom nu meteen gerechtvaardigd is te spreken van de Europese wereldeconomie is een tweede. Wat daarbij precies moet worden verstaan onder Europa is een derde. Horen Polen, Joegoslavië, Griekenland en Bulgarije erbij?

Hoe dan ook, een nieuw sociaal wereldsysteem hield zijn intrede. De imperialistische wereldsystemen van weleer — China, Perzië, Rome — staken daarbij maar pover af. Zij zochten hun heil in politieke centralisatie. Daardoor kon het imperialistische centrum via het uitoefenen van dwang en monopolistische voordelen in de handel een economische stroom — door Wallerstein onbekommerd ook betiteld als verdiensten of overschotten — uit de perifere gebieden tot zich trekken. Dat was volgens Wallerstein maar een kostbare onderneming. Europa deed het efficiënter, eenvoudig door „de weg van het kapitalisme” te kiezen waardoor het anderen de loef kon afsteken. Het blijkt niet recht wie anno 1500 die anderen dan wel waren. Geen nood: „surplus appropriation” — ten onrechte nietszeggend vertaald met „verdeling van overschotten” in plaats van „toeëigening” daarvan — werd zodoende winstgeverder. De lezer is thuis. Het aloude stokpaardje van de antiekolonialen is weer eens van stal gehaald. Het werd zo’n driekwart eeuw geleden al bereden door radicaal-liberalen als Hobson en marxisten als Hilferding en Lenin. Maar hun vertogen en betogen, die in menig opzicht terecht veel indruk maakten, zijn wonderen van vernuft vergeleken bij die van Wallerstein. Die laat zich plompverloren voortzeulen op een kreupele doordraver. Met een maximum aan feiten en een minimum aan analytisch inzicht probeert hij al maar doordrammend zijn gelijk te halen. Ronduit ergerlijk is het, dat hij daarbij pronkt met andermans veren. Zo wekt hij op zijn minst de schijn, dat hij de tegenstelling centrum/periferie heeft ontdekt. De naam van Raul Prebisch zoekt men tevergeefs in het register. Zo ook de namen van Viner, Baldwin, Haberler, Meier, Myint — toch niet de eerste de beste economen, die het onderscheid centrum/periferie kritisch ter discussie hebben gesteld. Maar Wallerstein draaft ongehinderd door kennis van economische zaken door. Ruilvoet? Nooit van gehoord en kennelijk niet ter zake. „Gains from trade”? Idem dito. Inkomenselasticiteit van de vraag? Is dat een ander woord voor brontosaurus? Comparatieve kosten? Ook al zoiets.

Allemaal overbodige rimram in het licht van Wallersteins onwrikbare overtuiging, dat Europa enkel ten eigen bate

de wereld heeft uitgebuit en uitgezogen. Volgens hem ging het binnen dit systeem om de interactie tussen drie fundamentele bestanddelen: kern, periferie en semi-periferie. Maar aangezien de grenzen van de semi-periferie volgens Wallerstein zelf in analytisch opzicht en in de werkelijkheid vaag en vloeïend zijn, valt niet goed in te zien wat men met dit begrip moet aanvangen. Uit zijn betoog wordt het in ieder geval niet duidelijk. Binnen deze zones was sprake van uiteenlopende vormen van arbeidsbeheersing: vrije arbeid, deelpacht, horigheid en slavernij. De produktiviteit werd verhoogd door specialisatie en arbeidsverdeling. Tegelijkertijd breidde de wereld zich in geografisch opzicht uit, terwijl ten slotte de vestiging van betrekkelijk sterke staatsapparaten in de centrumlanden een vereiste was voor de werking van het systeem.

De moeilijkheid met dit soort vage redeneringen is dat zij rekbaar zijn tot in het oneindige. De auteur heeft daardoor altijd gelijk, terwijl zijn ongelijk bij voorbaat niet kan worden bewezen. Neem het geval van Nederland in de 17e eeuw. Een centrumland bij uitstek, maar een land dat er nu niet bepaald zijn best voor deed een krachtig staatsapparaat te scheppen. Dat feit is Wallerstein niet ontgaan, maar hij heeft er geen moeite mee. De Nederlandse bourgeoisie, zo deelt hij trouwhartig mee, had daaraan geen behoefte. We moeten het geval van de Republiek trouwens niet in zijn nationale context beschouwen, maar in zijn internationale. Wat blijkt dan? De andere naties hielden elkaar kennelijk in evenwicht zodat zij de Hollandse opmars niet konden stuiten. Zo maakte Nederland „krachten los die het wereldsysteem konden steunen in enkele moeilijke aanpassingsjaren, totdat de Engelsen (en de Fransen) klaar waren om stappen te nemen die nodig waren voor de definitieve consolidatie”.

Wie zo redeneert vindt het gelijk inderdaad altijd aan zijn kant. Discussie gesloten, want zinloos. Maar wat is geschiedschrijving zonder discussie? Wallersteins misvatting is dat hij beweren, stellen, beschrijven en druk citeren van anderen vereenzelvigd met wetenschappelijke bewijsvoering.

En toch geeft Wallerstein zich op die manier zo nu en dan bloot. Het is de ernstige tragiek van de 20e eeuwse sociale wetenschap — zo orakelt hij — dat zij ervoor terugschrikt haar onderzoeksresultaten kwantitatief aan de empirie te toetsen (alsof er geen econometrie en in het voetspoor daarvan geen cliometrie zou bestaan). Zelf doet Wallerstein geen enkele poging daartoe. Zijn tekst wordt door geen tabelletje bevuild. Die zwakke stee is meedogenloos en koel ontmaskerd door de Amerikaanse hoogleraar Jan de Vries. In het laatst verschenen nummer van de *Acta Historiae Neerlandica* 1) laat hij empirisch kwantitatief

De recessie van 1975 heeft in de Bondsrepubliek Duitsland in economische kringen grote indruk gemaakt. Vrij algemeen leefde men in de overtuiging dat de vrije-markteconomie gecombineerd met een stelsel van „Globalsteuerung“ een optimale conjuncturele ontwikkeling zou kunnen bewerkstelligen. Thans blijkt echter dat een ernstige economische terugval niet kon worden vermeden. Ook na 1975 heeft de Duitse conjunctuur ondanks omvangrijke stimulerende maatregelen, een vrij teleurstellende ontwikkeling te zien gegeven. Velen schreven deze ontwikkeling toe aan structurele verschuivingen, welke een bevredigend functioneren van de traditionele instrumenten van de conjunctuurpolitiek bemoeilijkten, anderen zochten daarentegen de oorzaak van de recessie hoofdzakelijk bij de sterke daling van de buitenlandse vraag, welke vooral het gevolg was van de betalingsbalansmoeilijkheden waarmee een aantal belangrijke partnerlanden van de Bondsrepubliek na de oliecrisis werden geconfronteerd.

In zijn boek stelt Glatteer zich ten doel voor de analyse van deze vraagstukken een empirische basis te leggen. Hij baseert zich daartoe op de gegevens van de nationale boekhouding

materiaal los op Wallersteins met veel omhaal van woorden gepresenteerd, ingewikkeld en theoretisch bouwwerk. Met name diens uiteenzettingen en beweringen omtrent de loop der Europese reële lonen en de betekenis daarvan moeten het ontgelden. Er deugt, zo gezegd, geen steek van. Het verwondert niet.

P. W. Klein

1) J. de Vries, An inquiry into the behaviour of wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands, 1580-1800, *Acta Historiae Neerlandica*, vol. X, Den Haag, 1978.

over de jaren 1950-1975. In de door hem samengestelde tabellen wordt deze periode in vijf tijdvakken van vijf jaar verdeeld. Dit biedt hem de mogelijkheden structurele verschuivingen aan te geven. Daarnaast worden in grafieken kortlopende, conjuncturele schommelingen tot uitdrukking gebracht. In de tekst wordt vrij sterk het accent gelegd op de ontwikkeling in de laatste jaren; het boek heeft dan ook niet het historische karakter, dat de titel doet vermoeden.

Bij de analyse van productie en werkgelegenheid wordt er o.m. op gewezen, dat de secundaire sector in de Bondsrepubliek langer dan in andere landen een dominerende rol heeft gespeeld: de tertiaire sector heeft zich vrij laat ontwikkeld. Het werkgelegenheidsprobleem krijgt daarmee een bijzonder accent, omdat de absorptiefunctie die de tertiaire sector ter zake speelt, relatief beperkt is gebleven. Duidelijk blijkt ook, dat in de laatste jaren de uitbreiding van de productie vrijwel uitsluitend via een hogere produktiviteit tot stand kwam. De auteur plaatst dan ook een vraagteken bij de opvatting dat door loonmatiging en verbetering van de rentabiliteit van de ondernemingen de werkgelegenheid kan worden verbeterd.

De analyse van de verschillende vraagcomponenten is vrij beknopt. De auteur beperkt zich er in feite toe de investerings- en verbruiksuitgaven naar verschillende categorieën in te delen en de verschuivingen en de conjunctuurgevoeligheid van ieder van deze categorieën vast te stellen.

Uitvoeriger en interessanter zijn de beschouwingen over de inkomensverdeling. Achtereenvolgens worden de loonontwikkeling, de stijging van de loonkosten en de afwenteling daarvan op de prijzen beschreven. Sedert het eind van de jaren zestig is het loonaandeel in het nationaal inkomen duidelijk gestegen. Tot die tijd kon de stijging van de loonkosten door prijsstijgingen worden opgevangen; sedert 1970 was dit niet langer het geval en kwam de stijging voor een deel ten laste van de ondernemersinkomens.

In het hoofdstuk over sparen en investeren wordt o.m. ingegaan op de financiering van de ondernemingen en de sterke stijging van de overheidsschuld, een thema dat thans in Duitsland in het centrum van de belangstelling staat.

Het laatste deel is gewijd aan de buitenlandse handel, de oorzaken van het hoge overschot op de handelsbalans en de voor- en nadelen die daaraan zijn verbonden.

Glatteer geeft in zijn boek een duidelijk en systematisch overzicht van de economische ontwikkeling in de Bondsrepubliek. De betekenis van zijn werk is vooral gelegen in de beschrijving van de structurele verschuivingen die in de afgelopen decennia in de Duitse economie zijn opgetreden. Het werk is van belang voor de analyse van de factoren welke tot de matige groei in de afgelopen jaren hebben geleid; het toont tevens aan dat men ook voor de komende jaren niet al te optimistisch moet zijn.

Enigszins onbevredigend is wel de vrij summierre behandeling van de verschillende vraagcomponenten. Zo wordt op de verschuivingen die zich in de laatste jaren zowel in het consumptie- als in het investeringspatroon hebben voorgedaan maar zeer ten dele ingegaan.

Het boek is overwegend descriptief van aard. Het bevat niet minder dan 133 tabellen en 90 grafieken. De tekst heeft daarbij vaak het karakter van een commentaar bij deze tabellen en grafieken. Van een diepgaande analyse van de problemen is echter minder sprake.

De auteur houdt zich streng aan het door hem gekozen kader van de nationale rekeningen. Dit heeft uiteraard het voordeel van een systematische behandeling. Anderzijds legt dit kader ook duidelijke restricties op. Zo komt bijvoorbeeld de rol van het economisch beleid niet of nauwelijks aan de orde. De schrijver komt ook soms tot beschrijving van minder relevante symptomen. Te denken is hierbij o.m. aan de sectoriële indeling van de verschillende economische aggregaten.

Al met al is het boek van Glatteer van veel nut voor hen die zich in de problemen van de Duitse economie willen verdiepen. Gemakkelijk leesbaar is het boek door het overwegend statistische karakter echter niet.

D.C. Breedveld

gespecialiseerde
boekhandel

J. E. Belinfante

voor uw vakliteratuur
op - ECONOMISCH
JURIDISCH
FISCAAL - gebied

- ook abonnementen op losbladige werken -
KNEUTERDIJK 3 - DEN HAAG - 070 / 65 73 73

In 1895 publiceerde wijlen H. G. Wells zijn science-fiction novelle *The time machine*; hiermee zou men zich op eenvoudige wijze heen en weer in de tijd kunnen bewegen. Ook J.B. Priestley nam in zijn eigen z.g. „time-plays” (*Dangerous corner*, *Time and the conways* en *I have been here before*) afstand (of afscheid) van de dogma's van onomkeerbaarheid en eenduidigheid van het tijdsverloop; zelfs zo dat stom toeval (zoals al dan niet dansmuziek op de radio) dramatis personae parten zou kunnen spelen en met predestinatie een loopje zou kunnen nemen. Zo kan ook met het Wereldmodel-3 van de Club van Rome chronologisch, althans in beginsel, naar willekeur heen en weer worden geschoven, al schijnt verklaring van een verder verstreken uit een meer recent verleden, laat staan uit een ongewisse, maar door het model gewaarmerkte toekomst (nog) niet op het program der model-technici te staan.

Een dergelijke „Weg zurück” is dan ook een der weinige werkwijzen welke niet gepropageerd wordt in het proefschrift waarop Ir. W.A.H. Thissen op 5 mei 1978 aan de TH Eindhoven tot doctor in de technische wetenschappen promoveerde. Dienovereenkomstig draagt zijn dissertatie een typisch technisch karakter, in de zin van een onderzoek naar de dynamiek van dat model als een soort tijdmachine; voorwaar een lovenswaardig voornemen en een respectabele prestatie in een lezenswaardige dissertatie — ook voor degenen die overigens niet van „mechanistische” beschouwingswijzen gediend mochten zijn.

Blijkens de toevoeging „Lessons for understanding complicated models” aan de titel van zijn verhandeling *Investigations into the Club of Rome's World 3 Model* vat Thissen zijn beproevingen mede op als middel of oefening om ingewikkelde(r) modellen beter te leren begrijpen.

In deze dissertatie distantieert de schrijver zich uitdrukkelijk van de vraag naar de validiteit van de veronderstellingen welke, naar men vermeent, aan het model ten grondslag zouden liggen; hij houdt zich, althans in hoofdzaak, bij het model zoals hij het bij Forrester, Meadows en hun makkers vond, voor wat het (wellicht) waard is. Aldus beperkt hij zich tot een poging de intrinsieke werking daarvan te doorgronden, door daarmee en daarop proeven te ondernemen. Volgens de auteur zou een dergelijk onderzoek minder vaak zijn verricht dan dat (natuur-) filosofische beschouwingen over de z.g. fundering van het model ten beste zijn gegeven. In elk geval lijkt zo'n zelfbeperking ook wetenschappelijk volkomen geoorloofd, en volgens ondergetekende zelfs verstandig. Wie

haar zou willen aanvechten, zou de grenzen der immanente kritiek overschrijden.

Naar de reden(en) waarom Thissen „ausgerechnet” dit — volgens hem door Forrester op de achterkant van een envelop in prototype ontworpen — model voor uitvoering van een technische expertise heeft uitverkoren mag men slechts gissen. Dubieus is of daarvoor voldoende reden werd gevormd door de tam-tam waarmee het Forrester-Meadows-team met zijn model het ondergangs-evangelie meende te moeten verkondigen. Immers, Forrester's *World Dynamics* verwierf volgens Thissen (en anderen, w.o. ondergetekende) weliswaar „world-wide attention”, maar „probably more because of its far-reaching conclusions and recommendations concerning the future of mankind than because of its scientific contents”. Wellicht minder gewaagd lijkt daarom het vermoeden dat Thissen dat model nog net goed genoeg vond om het aan diverse toetsingsmethoden en operatie-experimenten te onderwerpen. Althans de motoriek van dat model kan voor die keus de doorslaggevende motivatie hebben gevormd. Daarom lijkt het dienstig enkele woorden te wijden aan het mechaniek van het model.

Het model

Het model beschikt over een soort wankelmotor, bestaande uit een stelsel niet-lineaire eerste-orde-differentiaalvergelijkingen, met fluxen ofte wel afgeleiden naar de tijd; hier en daar is bovendien voorzien in vertragingen.

Daardoor kan het variabelen-voertuig soms min of meer geleidelijk bochten nemen voor het uiteindelijk explodeert of op de afgrond aanstormt. Een en ander betekent dat veranderingssnelheden van variabelen in z.g. „state equations” onder meer van haar eigen momentane waarden afhankelijk worden gesteld. Bij elkaar zijn dat er zo'n zeventien, verdeeld over vier sectoren, t.w. „capital and financial resources” ten dienste van de „population”, de hieraan toegedachte „persistent pollution”, alsmede „agriculture” als een soort beklemde meier in hun midden.

Om een indruk te geven van waar het model om draait:

- „industrial (IC) and service capital (SC)” alsmede „natural resources” vullen de (hulp-)bronnensector;
- de bevolkings-groep van variabelen bestaat natuurlijk vooreerst uit „population (POP)” zelve, aangevuld met „effective health services (EMSPC)”, „average industrial output (AIOPC)”,

„delayed ditto (DIOPC)”, „fertility control facilities” — dit drietal „per capita” — alsmede „perceived life expectancy” als mogelijk daardoor beïnvloed;

- de voortgaande vervuiling omvat natuurlijk ook eerst zich zelf (PPOL), gesecondeerd door de mate van vóórkomen ervan (PPAPR);
- ten slotte vormen „(potentially) arable land ((P)AL)”, „urban-industrial land (UIL)”, „land fertility (LFERT)”, „agricultural inputs (AI)” en „perceived food ratio (PFR)” de landbouwsector.

Deze variabelen zouden op hun beurt van andere, eveneens endogene veranderlijken afhankelijk zijn, en wel via z.g. „coupling equations”.

Vooreerst figureren daarin z.g. tabel-functies, oorspronkelijk verzonnen door Forrester, en maar weinig gemodificeerd door Meadows met zijn medewerkers. Overdreven adoratie klinkt door in Thissen's aanduiding „extensive argumentation” (in *Dynamics of growth in a finite world* door Meadows c.s.) voor wat meestal niet meer blijkt te zijn dan een aaneenschakeling van assumpties; incidentele pogingen dit fantasierijk fröbelen met lapidaire, lacuneuze en soms slechts anekdotische informatie plausibel te maken, kunnen het volstrekt willekeurig karakter daaraan niet ontnemen l). Op zijn best suggereert dat geloofwaardigheid van een bepaald kwalitatief relatiepatroon, in de zin van mogelijk monotone stijging of daling, met eventuele opwaartse of neerwaartse knikken, dan wel een aanvankelijke stijging gevolgd door een daling, of omgekeerd.

Kwantitatief worden die functies echter niet of nauwelijks aannemelijk gemaakt. Meadows c.s. schijnen zich daarop eerder als typerend voor de algemeenheid van hun aanpak te beroemen dan zich daarover als evident gebrek te generen: „System dynamics places primary emphasis on determining this model structure, rather than on estimating numerical parameters” (*Dynamics of growth* enz., blz. 21). De mogelijkheid dat het tijdpatroon van de variabelen in zo'n model afhankelijk kan zijn van die parameterwaarden wordt door Meadows c.s. natuurlijk wel onderkend, maar volgens hen is „behavior of social systems generally not qualitatively sensitive to parameter values” (blz. 22). Deze conclusie, zo niet suppositie, zou dan resulteren uit gevoeligheidsanalyses, in de vorm van experimenteren met alternatieve parameterwaarden; wegens de kwantitatieve onbepaaldheid van het model worden

l) Zie ook: W. Hugger, *Weltmodelle auf dem Prüfstand*, Bazel/Stuttgart, 1974.

onderzoekers, w.o. Thissen, welhaast tot een dergelijke werkwijze gedwongen!

Voor econometristen schijnen op dit terrein geen schattingen, laat staan schatten, te zijn weggelegd; zelfs doorgewinterde Bayesianen zouden de Forrester-Meadows-speculaties vermoedelijk te subjectief voorkomen. Thissen, wie een dergelijke willekeur niet mag worden geweten, waar hij er slechts de consequenties van onderzoekt, reproduceert alleen voor de „bronnen”-sector grafisch de vier tabel-functies; voor de overige volstaat hij met verwijzing naar bronnen.

Dat het wereldmodel niet helemaal aan aangeboren zwakte bezwijkt is vermoedelijk voornamelijk te danken aan de skelet-steun welke het door definitie-vergelijkingen wordt verleend; deze zijn dan óf additief (b.v. voor de bepaling van restposten) óf multiplicatief (zoals voor de berekening van iets per hoofd door dat door aantallen koppen te delen).

Motivering der model-analyse

Wat voor aardigheid valt er voor een (natuurkundig) ingenieur als Thissen — of voor anderen — te beleven aan een krakkemikkig model als hierboven gebrekkig geschetst? Wellicht meer dan menig econoom of zelfs de oorspronkelijke constructeurs van het model vermoeden. Niet alleen paste Thissen tal van toetsingstechnieken op het model in kwestie toe, maar ook ontwikkelde hij hiervoor een hele, zij het niet ganselijk nieuwe, methodiek (in sectie 3.3). Een en ander motiveert hij met een beroep op het belang dat hij hecht aan het *begrijpen* van een model (sectie 3.2). Hiermee bedoelt Thissen het *verklaren* en *voorspellen* van het *gedrag* van het model (blz. 98). Dit is uiteraard iets geheel anders dan het verklaren van, en het voorspellen met het model *zelf*. Deze laatste activiteiten vereisen nl. een analyse van de aan het model ten grondslag liggende *aannamen*; deze wil Thissen immers juist als gegeven aanvaarden in plaats van ze aan te vechten, zoals anderen al hebben gedaan.

Als redenen voor deze interesse noemt hij:

- a. verkrijgen van inzicht in de werkelijkheid;
- b. bouw en verbetering van modellen;
- c. synthese van politieke aanbevelingen;
- d. validatie (van mate van overeenstemming tussen basismechanismen welke het model resp. de realiteit beheersen);
- e. vergelijking (smogelijkheid tussen diverse wijzen van benadering van onderling verwante problemen, via overeenkomstige modellen) alsmede
- f. uitwisseling van inzichten, resultaten en conclusies (zonder wiskunde of rekentuig), en in verband hiermee:
- g. ontlasting (dequantificatie).

Elk voor zich, en vooral in onderling verband, lijken dat respectabele redenen, ook al staan deze motieven niet alle of steeds in het teken der Wetenschap.

Zo houdt Thissen hierbij *expliciet* (en dat is op zich al prijzenswaard) rekening met de beperktheid van de menselijke geest. Hij doet dit door plaatjes boven praatjes boven wiskundige snufjes te stellen. Bezwaarlijker dan zo'n de-mathematisering lijkt het insluipen van inconsistenties tussen enkele der motieven. Zo lijkt de wens (begrepen onder a) om via het model uiteindelijk iets te leren omtrent „some real system” moeilijk te rijmen met de waarschuwing „Do not come to believe in your model, and to consider it as if it were the real world” (blz. 102); ten einde via een model inzicht te verkrijgen (of te vergroten) in de „werkelijke” wereld (in tegenstelling tot de „make belief”) zal het eerste immers toch wel *enige* (zij het wellicht gesimplificeerde, geglobaliseerde of geschematiseerde) relatie tot de laatste moeten ver-tonen. Ook subdoel d., d.i. validatie van het model in termen van een of ander „reëel systeem” (wat dat ook moge zijn, of hoe dat ook „gerealiseerd” moge worden), komt daarmee op losse schroeven te staan.

Bovendien, bij een door Thissen bepleite beschouwing van een model *op zich zelf* (niet meer en niet minder; blz. 102), is nauwelijks in te zien hoe zo'n *ex post* (zo niet: *post mortem*) analyse een modelmaker kan helpen een model te bouwen of zelfs (alleen maar) te verbeteren: het een en ander zal toch (dienen te) berusten op het — eventuele meervoudige — *doel* dat men zich met de modellering heeft gesteld en de veronderstellingen welke men daaraan ten grondslag heeft gelegd.

Ten slotte lijkt het (gelukkig!) een illusie te geloven in de mogelijkheid, bedoeld onder c dat „policy recommendations have to be derived from a model”: zonder specificatie van een doel-functie, te maximeren of te minimeren onder een of meer nevenvoorwaarden, *moet* dat immers mislukken althans wanneer men zich niet schuldig wil maken aan het wetenschappelijk bedenkelijke, zij het vaak voorkomende impliciet onderschuiven van waarde-oordelen. Weliswaar toont Thissen zich blijkens zijn figuur 4-1 van het verschil tussen wetenschap en politiek bewust te zijn, waar hij „policy formulations” (weliswaar samen met „model analysis”) afzonderlijk door het „operational model” en de „norms and values” laat beïnvloeden. Niettemin vervalt hij af en toe in de gebruikelijke fout aan de analyse van het model zelf „practical” of „policy implications” toe te dichten, en waarderende, dus wetenschappelijk waardeloze, wenssen te formuleren; een voorbeeld hiervan biedt blz. 94, waar Thissen — in tegenstelling tot het Meadows-team, maar evenzeer waarderend — beweert „that

only two changes have to be introduced to lead behaviour into a *more desirable channel*” (cursivering door ondergetekende).

Mogelijkheden en middelen voor model-analyse

Mogelijkheden voor analyseren van en experimenteren met modellen beschouwt Thissen uit drie gezichtspunten, t.w.: algemene wijzen van gedrag, tegenover bijzondere strategieën voor het begrip, en middelen, methoden en technieken ter aanpak van modellen.

Als strategie voor de benadering van modelbegrip schijnt Thissen het door oudere pedagogen wel aanbevolen concentrische leerproces voor te staan; d.w.z. eerst een algemene oriëntatie omtrent het model (veronderstellingen, variabelen, vergelijkingen) vervolgens een sectie op het levende lijk om zijn anatomie en zelfs fysiologie vast te stellen, alsmede nader onderzoek der submodellen, en ten slotte een evaluatie van wat nog aan begrip mocht ontbreken. Dit zou aan een consumentenbond-onderzoek van wasmachines, stofzuigers, auto's of zulk soort vuilverwerkende of -verwekkende apparatuur doen denken, ware het niet dat bij wereldmodellen als door Thissen beproefd, de consument nauwelijks aan bod komt; zoals een echte auto-fanaat het veel leuker vindt aan zijn wagen te sleutelen dan ermee te toeren.

Ten slotte taleert Thissen de inhoud van zijn gereedschapskist: tekenmateriaal voor diagram-analyse; computer-algoritmen; persen en tangen voor aanpassing en ombuiging van vergelijkingen: sleutels, schuiven en schroevendraaiers voor simulaties met veranderde of zelfs vervalste variabelen; en ten slotte tovertuig uit de „grey/black box”. Hiermee worden onder meer linearisaties of andere (b.v. log-)transformaties op variabelen en/of vergelijkingen uitgevoerd, wordt verder naar evenwichten gezocht, en worden fase-portretten (van variabelen met hun fluxen) vervaardigd. Zoals Thissen toont, kunnen daarmee aardige resultaten worden bereikt, zij het uiteraard steeds op voorwaarde van tolerantie van het model voor distorsies die met die martelwerktuigen zijn teweeggebracht. Wat dit laatste betreft tracht Thissen — als een moderne Procrustes — ons gerust te stellen: dat wereldmodel lijkt volgens hem (on?)redelijk robuust te zijn, zelfs zo dat het in diverse opzichten zou kunnen worden samengebald, beknopt, ontknoot, kortom vereenvoudigd. Een dergelijke conclusie werd trouwens, met beperkter middelen, reeds eerder door Meadows en de zijnen getrokken.

Als men dat dan even wil aanvaarden, kan men zich verder verlustigen in de fraaie aanblik welke analytische oplossingen van lineaire eerst-orde-differentiaal/differentievergelijkingen ons bieden en

ons gevoel voor haar „eigenwaarden” 2) versterken. Hiermee kan men dan eventuele (in)stabiliteit vaststellen of daarvoor vereiste voorwaarden afleiden en voorts asymptotisch gedrag analyseren. Dat dit laatste vermoedelijk voornamelijk of zelfs alleen van academisch belang zal zijn, d.i. voorbij de tijdhorizon van de Club van Rome van 2100 n. C. mag de pret niet drukken. Ook het door ondergetekende in zijn oratie bepleite onderzoek van modelgedrag onder extreme omstandigheden past in dat kader; economen mogen een dergelijke beproefing ongehoord of misschien zelfs ongeoorloofd voorkomen, voor technici is zo iets routine; anders hadden doorbraken, instortingen en explosies hen en anderen immers allang in de WW, zo niet in gevangenis, ziekenhuis of graf doen belanden.

Later neemt Thissen de mogelijk door hem gewekte indruk weg alsof linearisatie — zoal geoorloofd — alleenzaligmakend zou zijn; integendeel zijn het volgens hem (en ondergetekende) juist *niet*-lineariteiten welke eventuele meerzijdigheid van evenwichten aan het licht kunnen brengen (blz. 115) — een mogelijkheid waarop reeds in de jaren dertig door J.G. Koopmans en J. Tinbergen de aandacht werd gevestigd, overigens zonder veel „follow-up”.

Dat alles projecteert Thissen op twee niveaus (d.i. het model globaal-totaal en dito gedetailleerd-opgedeeld). Op het laatste (laagste) niveau viert vereenvoudiging hoogtij: combinatie, zo niet separatie of eliminatie dan wel approximatie van (verzamelingen van) functies, variabelen en parameters.

Ter rechtvaardiging (achteraf) van deze operaties en van zijn achteloos voorbijgaan aan veronderstellingen stelt Thissen dat „each specific mode of behaviour of World 3 is primarily determined by only a fraction of all the assumptions and equations” (blz. 96); voor deze bewering beroept hij zich op zijn eigen analyses van en berekeningen met het model. Of men deze stelling als overdrijving verwerpt dan wel voor onderschrijving aanvaardt hangt uiteraard af van de meerdere resp. mindere rigueur waarmee men het rekbare begrip „primarily” opvat en de waarde welke men aan „only a fraction” toekent. Met name komt hij tot de (voorlopige) conclusie dat het bronnen-submodel (kapitaal- en natuurlijke hulpbronnen) zich in aanmerkelijke mate autonoom, d.i. onafhankelijk van de drie andere submodellen gedraagt; bovendien zou het landbouw-submodel bijkans onafhankelijk van het bevolkings-submodel functioneren (blz. 92).

Overigens, hoe men ook over die „tricks and treats” moge denken, wat modeldoorlichting betreft blijkt Thissen heel wat meer in zijn mars te hebben (en het er ook uit te halen) dan de oorspronkelijke modelconstructeurs; deze beperkten zich immers in hoofdzaak tot „stan-

dard runs” — d.i. het model door of dolaten draven en draaien, uitgaande van 1900, langs gebaande wegen tot 1970, en verder de ongewisse 21e eeuw in — en voorts gevoeligheidsanalyse op parameterwaarden via computersimulaties. Uit deze vergelijking zou daarom geconcludeerd mogen worden dat Thissen met zijn promotie-onderzoek degelijk(er) werk heeft verricht en ook meer systematisch, methodologisch waardevolle aanwijzingen heeft gegeven voor onderzoek van andere modellen dan Wereld-3.

Thissens aanmerkingen op de wat oppervlakkige en slordige werkwijzen van zijn voorgangers, dus met Leitmotiv „onzorgvuldigheid”, lijken dan ook zowel verdiend als verdienstelijk. Men zou deze zelfs constructief kunnen noemen, ware het niet dat door Thissens aanvaarding van het wereldmodel zoals hij het vond althans hieraan nauwelijks iets wezenlijks te wijzigen valt; hoogstens zouden wat leidingen kunnen worden gesloopt, ingekort of omgeleid. Thissens kritiek lijkt dan ook meer op een intern geschil tussen gelovigen over de exegese van de ondergangscategorie dan op een fundamenteel verschil van opvatting over hoe een wereldmodel eruit zou moeten zien.

Potenties en pretenties van het model

Juist het laatste kan verklaren waarom, ondanks de degelijkheid van Thissens dissertatie, niet iedereen na lezing hiervan met een voldaan gevoel zal gaan slapen. Zoals het model door Forrester, Meadows — en ook Thissen — wordt gepresenteerd, zouden we nl. zo niet regelrecht dan wel langs een omweg de honger-, verstikkings- of vergiftigingsdood tegemoet gaan. De vraag is dan alleen nog maar: halen we (d.w.z. de wereld) het jaar 2100, of alleen nog maar 2000, zo we al niet eerder het loodje leggen en zeggen „wie dan niet meer leeft, wie dan niet meer zorgt”; m.a.w. een wat gemoderniseerde, computerversie van het chiliasme dat al tegen het jaar 1000 afgeld deed.

Neemt men een model als Wereld-3 nl. ondanks alles au sérieux, dan betekent dat fatalistische aanvaarding van predestinatie: uitgaande van een beginsituatie (of periode, met het oog op daarin opgenomen vertragingen), ligt de hele toekomst, net als het verleden, hiermee tot in de eeuwigheid amen vast. Dit is nl. de consequentie van de combinatie van het gesloten met het deterministische karakter van het model, zoals dat in het stelsel differentie/differentiaalvergelijkingen (met ombouw) besloten ligt.

Geslotenheid van het model betekent afwezigheid van exogene variabelen. Weliswaar noemt Thissen op blz. 113 van zijn proefschrift veranderen van exogene variabelen als een geavanceerde vorm van simulatiespelen met het wereldmo-

del; zulks ter afwisseling van de „sensitivity training met parameter-alternatieven, dat al passé „vieux jeu”, schijnt te zijn. Bij nadere beschouwing blijkt die exogeniteit van enkele uitverkoren variabelen evenwel tot sectoren beperkt te zijn: overall-mondiaal zijn alle variabelen immers endogeen, d.i. zowel bepaald als bepalend.

Volgens de vrijzinniger, zo niet losbandiger opvatting van analisten en simulanten als spelers met Wereld-3 schijnt dit de toekomst toch minder te fixeren dan de hierboven geschetste strenge opvatting voorschrijft. Dit geldt vooral nu Thissen de spelregels verder heeft geliberaliseerd, in die zin dat niet alleen parameters maar ook andere z.g. constanten mogen worden gewijzigd; en dat variabelen naar believen mogen worden vastgeprikt, een shockbehandeling of een geleidelijke ombuiging mogen ondergaan. Dat betekent natuurlijk dat het model, zo niet in zijn geheel, dan toch in onderdelen zou worden aangepast (waaraan?) of vervangen (waardoor?). Zelfs intitiële waarden schijnen nog achteraf te mogen worden gewijzigd; nietwaar, de (computer)techniek staat voor niets, en papier is geduldig.

Thissens troostwoord: „World 3 permits conditions that were not perceived by the Meadows team” (blz. 94) lijkt dan ook een „understatement par excellence”; de vraag is eer: wat laat dit leemvoetige stopverf-model, met een beetje kneden en knoeien, *niet* toe?

Aldus zou met het model ook politiek kunnen worden bedreven, al is geenszins duidelijk door wie. Wel komen in de door Thissen aanvaarde versie wensvariabelen voor, nl. DTF (desired total fertility) en DCFS (desired completed family size). Hierbij betrokkenen zou kunnen worden aangepaard, aangemoedigd (of gedwongen — b.v. door sterilisatie e.d.) hun vruchtbaarheid of gezinsgrootte collectief, althans gemiddeld, op het van (welk?) hogerhand gewenste peil te brengen. Bij Meadows heet dit „social policy”, als populatie-complement van „technological policy” (om geavanceerde (her)winnings-, ontginnings- enz. technieken, tegen meer of minder kosten, zo niet gratis, toe te passen).

Moraal

Een stichtelijk woord tot slot: het wereldmodel is wel knap, maar ondoordacht, dus wetenschappelijk onverantwoord ontworpen en geïmplementeerd (een eufemisme voor „misbruikt”). Dit geldt vooral de gebrekkige kwantificering. Indien correct, zou deze veel werk, in het bijzonder talrijke en toch ontoereikende simulaties overbodig hebben ge-

2) Deze woordspeling dank ik aan Dr. P.W. Moerland.

maakt; in mindere mate geldt dit voor Thissens diagnostiek, hetgeen pleit voor de deugdelijkheid van zijn dissertatie.

Bedenkingen welke men tegen zijn beschouwingen kan inbrengen zijn dan ook niet zozeer *immanent* als wel *transcendent* van aard, d.w.z. overschrijden de beperkingen welke de auteur zich legitiem heeft opgelegd. Dat zijn bezwaren en aanbevelingen hier en daar op sommigen (waaronder ondergetekende) een ietwat onwezenlijke indruk maken, komt immers voort uit het buiten beschouwing laten van de (fysisch-chemische, biologische, sociaal-economische, enz.) theorie welke aan de modelrelaties ten grondslag zou (behoren te) liggen. Enerzijds beschrijft het model in wezen schaarste, d.i. haar oorzaken, verloop en gevolgen. Anderzijds is dan wel merkwaardig dat de indicatoren van die schaarste, welke tevens als regulatoren

van voortbrenging en verbruik fungeren, nl. prijzen, in het model ontbreken.

De vraag is dan ook of het wel de moeite waard is er zoveel energie en intelligentie aan te spenderen als velen, maar weinigen zo goed als Thissen, hebben gedaan. Wellicht ligt het op de weg van een wereld-verzekeraar of makelaar als Lloyd's uit te maken of de wereld-tijdmachine, gezien zijn „mileage”, nog het repareren waard, dan wel als „total loss”, aan verschroting toe is.

Hoe dan ook, Thissens these lijkt van iets minder belang voor modelbouwers dan voor modeldoorlichters, -voorlichters, -sleutelaars en liefhebbers van (spoedig) antiek speelgoed: zo men er in de toekomst al niet mee vooruit mocht komen, kan men er immers nog altijd mee terug in de tijd.

W.H. Somermeyer

Hugo Priemus: Stadsvernieuwing: problemen en perspectieven. Analyse van de Rotterdamse aanpak. Samsom, Alphen a/d Rijn, 1978, 500 blz., f. 49,90.

In de inleiding stelt de auteur dat zijn onvrede met wat er op het gebied van de stadsvernieuwing gebeurt hem tot deze publikatie heeft gebracht. Zijn betrokkenheid bij de stadsvernieuwing in de Rotterdamse wijk Crooswijk en de ongebruikelijke aanpak in Rotterdam, namelijk die van een massale aankoopactie en een projectorganisatie, zijn voor hem aanleiding geweest het Rotterdamse beleid, met name dat uit de periode 1974-1978, te belichten. Aan de gemeentelijke besluitvorming, aan de relatie tussen het gemeentelijke beleid en de mogelijkheden die het Rijk biedt en aan de relatie tussen het gemeentelijke beleid en de activiteiten van bewoners op buurt- en wijk-niveau wordt op ruime schaal aandacht geschonken.

In het betoog is een geleding van vijf blokken aangebracht. Na de inleiding en de probleemstelling wordt de aanpak van de stadsvernieuwing beschreven in de periode voor het optreden van het programcollege. Het tweede blok behandelt verschillende aspecten van de aankoopactie. Onderhoud en vervangende nieuwbouw alsmede de problemen van de verschillende subsidieregelingen komen in het derde blok aan de orde. Het vierde gedeelte gaat over onderwerpen als de projectorganisatie, de

organisatie van gemeentelijke diensten, de woningcorporatie en de belangenbehartiging van de bewoners. Ten slotte wordt in het laatste blok het Rotterdamse stadsvernieuwingbeleid geëvalueerd en gaat de auteur tevens kritisch in op subsidieregelingen van het Rijk.

Zoals de stad een complex verschijnsel is, zo is ook stadsvernieuwing een ingewikkelde operatie. Op grond van dit boek kan ook worden gezegd: een delicate operatie. Stadsvernieuwing is, volgens de auteur, allereerst een onderwerp van lokale politieke besluitvorming, in wisselwerking met de direct betrokken bewoners die een belangrijke invloed moeten kunnen uitoefenen op dat politieke besluitvormingsproces. Het uitoefenen van die invloed ondervindt verschillende institutionele belemmeringen. Eigendomsverhoudingen, ontoereikende subsidieregelingen en een inadequate besluitvormingsstructuur vormen hinderpalen op de weg naar goede en betaalbare woningen voor de wijkbewoners.

De gebeurtenissen en ervaringen in Rotterdam worden uitvoerig en duidelijk weergegeven. Op een groot aantal plaatsen wordt met schema's de uiteenzetting toegelicht. Cijfermateriaal en puntsgewijze opsommingen vergemak-

kelijken het kennisnemen van de inhoud van het betoog. De gehele studie munt uit, gegeven de ingewikkeldheid van de stof, door toegankelijkheid.

Het verschijnen van een dergelijke uitvoerige bespreking van het stadsvernieuwingbeleid, zoals dit in een van onze grote gemeenten is gevoerd, moet worden toegejuicht. Gemeentelijk stadsvernieuwingbeleid stelt ontegenzeggelijk bestuurlijk hoge eisen aan de leidinggevende personen in het proces van lokale besluitvorming. Priemus probeert systematisch tot conclusies te komen die voor practici in andere gemeenten van betekenis kunnen zijn.

De werkwijze van Priemus heeft ook zijn noodzakelijke beperkingen. Op een aantal punten zou men een vergelijking wensen van Rotterdamse ervaringen met ervaringen in een aantal andere gemeenten, bijvoorbeeld ten aanzien van het werken met een projectorganisatie. Anderzijds pleit dit voor het op andere steden toepassen van dit door Priemus begonnen beschouwend boekstaven van stadsvernieuwingservaringen.

Het boek van Priemus is meer een case-studie dan een wetenschappelijke verhandeling van theoretische achtergronden van stadsvernieuwing en is uitermate informatief ten aanzien van wat op het lokale vlak speelt bij stadsvernieuwing. De bespreking van de relatie van stadsvernieuwing met vraagstukken, zoals de bedreiging op lange termijn van stedelijke functies, de verschuivingen in de maatschappelijke verhoudingen, de problemen van prioriteitsafweging bij de toedeling van financiële middelen e.d. vallen buiten het kader van het boek. Dergelijke en andere brede verbanden dienen overheden niettemin in het oog te houden, wanneer het om de bijzonderheden van een concreet beleidsterrein gaat. Men vraagt zich af bij het lezen van de door Priemus op het Rijk uitgeoefende kritiek af of de vooropgestelde betrokkenheid van de auteur bij het Rotterdamse stadsvernieuwingbeleid een meer evenwichtige beoordeling van het beleid op een ander overheidsniveau niet in de weg heeft gestaan.

Als oriëntatie en voor informatieve doeleinden is het boek van Priemus zeer welkom. Het stemt ten aanzien van veel onderdelen van het stadsvernieuwingbeleid tot nadenken. Hopelijk zullen meerdere van dergelijke studies voor andere steden volgen.

A. J. Hendriks

adverteer in ESB

De auteur is in het najaar van 1977 op deze studie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam gepromoveerd. Het boek biedt een heldere beschrijving van het wel en wee rond het monetaire goud. Op verschillende plaatsen worden duidelijke schema's gepresenteerd, die het geheel didactisch gezien aantrekkelijk maken. Daarbij zijn dan ook wel eens bijna onvermijdelijke concessies gedaan die afbreuk doen aan de exacte juistheid van het gestelde.

De titel wekt de suggestie dat de auteur zich uitsluitend heeft beziggehouden met de periode van na de tweede wereldoorlog. Dat blijkt echter niet helemaal het geval te zijn, want in hoofdstuk 2 wordt nog aandacht geschonken aan de zogenaamde klassieke gouden standaard. De nog altijd interessante kwestie van de spelregels van de gouden standaard en het functioneren van het stelsel in de praktijk komt daarbij aan de orde. De vraag die wordt gesteld is, of het door de monetaire autoriteiten in die tijd, en dan met name voor 1914, gevoerde beleid steeds conform de regels van het spel is geweest. De auteur behandelt deze problematiek aan de hand van het bekende onderzoek van Bloomfield en komt met hem tot de conclusie dat er zeker afwijkingen van de spelregels hebben plaatsgevonden. Het bekendste voorbeeld daarvan vormt de door de monetaire autoriteiten gevoerde discontopolitiek, die wel degelijk een actief karakter blijkt te hebben gehad. De spelregels zouden daarentegen een geheel passieve rol voor het beleid van de monetaire autoriteiten hebben gesuggereerd. Het gevoerde actieve beleid bestond bijvoorbeeld daarin dat in het geval van een daling van het reservepercentage van de centrale bank tot de minimaal toegestane limiet, het disconto bijna steeds werd verhoogd zonder dat het gouduitvoerpunt al was bereikt.

Verder blijkt in hoofdstuk 2 dat de gouden standaard van voor 1914 reeds duidelijke kenmerken vertoonde van een goudwisselstandaard in die zin, dat ter handhaving van de wisselkoers binnen de goudpunten steeds meer gebruik gemaakt werd van valuta-interventies. Tot besluit van het gedeelte dat betrekking heeft op de periode van voor de tweede wereldoorlog sluit de auteur zich aan bij de in 1929 door Verrijn Stuart geformuleerde opvatting dat de gouden standaard vergeleken kan worden met een barometer die mooi weer aangeeft, maar die zodra er storm opsteekt onmiddellijk wordt opgeborgen. De klassieke gouden standaard kon met andere woorden slechts goed gedijen in een periode met een betrekkelijk rustig internationaal politiek klimaat, waarin tevens een bijna absolute prioriteit werd toegekend aan

het handhaven van het externe evenwicht en de goudconvertibiliteit.

Vervolgens komt in hoofdstuk 3 de plaats van het goud in het stelsel van Bretton Woods aan de orde. Het is opvallend dat er op de conferentie zelf nauwelijks is gediscussieerd over de rol die het goud zou moeten spelen. Wat dat betreft vertoonden de meningen van White (plan-White) en Keynes (plan-Keynes) nauwelijks fundamentele verschillen.

Verder worden in dit hoofdstuk de internationale liquiditeiten behandeld. Hierbij is het toch wel jammer dat er niet expliciet wordt ingegaan op de zogenaamde behoefte aan internationale liquiditeiten. Weliswaar komt aan het slot van het boek bij de behandeling van de na het akkoord van Jamaica nog onopgeloste problemen dit vraagstuk wel even aan de orde, maar naar mijn opvatting zou een meer expliciete behandeling in een eerder stadium een passend raamwerk hebben kunnen opleveren voor de studie in haar totaliteit.

Bij de behandeling van de internationale liquiditeiten wordt vrij uitgebreid ingegaan op de vraag of er bij het uitoefenen van de normale trekkingsrechten op het IMF al of niet sprake is van een verandering in de internationale liquiditeitsmassa. Een antwoord op die vraag blijkt alleen aan de hand van een aantal casusposities te kunnen worden gegeven, waarbij zich in totaal acht mogelijkheden voordoen.

In hoofdstuk 4 wordt vervolgens aandacht besteed aan de praktische functionering van het goud, waarbij de zeer speciale positie van de belangrijkste goudproducent Zuid-Afrika herhaaldelijk naar voren komt. Bij de doorvoering van haar goudpolitiek had het IMF met Zuid-Afrika de grootste moeilijkheden. De druk op Zuid-Afrika om nieuw gedolven goud tegen de officiële prijs aan de monetaire autoriteiten aan te bieden is steeds aanzienlijk geweest. Eind 1961 kwam de zogenaamde „goudpool” tot stand. Nadat deze in 1968 weer was opgeheven, werd door het IMF een nieuwe overeenkomst met Zuid-Afrika afgesloten. De Verenigde Staten hebben zich steeds sterk tegen deze overeenkomst verzet omdat zij zich toen al op het standpunt stelden, dat de rol van het goud in het internationale monetaire stelsel zou moeten worden verminderd. De bedoeling van de overeenkomst was daarentegen juist om de splitsing van de goudmarkt in twee compartimenten te verstevigen. Zulke perikelen passen in wat met recht wel een „gold war” is genoemd. De splitsing van de goudmarkt betekende de ouverture voor de uiteindelijke ineenstorting van het Bretton Woods-stelsel en leidde tevens tot de

vraag of het goud zijn rol van internationaal salderingsmiddel wel zou kunnen blijven vervullen. In de literatuur komt men van Groningse zijde (bijvoorbeeld Jager en Lanjouw 1); Korteweg en Keesing 2)) de mening tegen dat in 1968 een einde kwam aan de goudwisselstandaard, waarbij dan als wezenskenmerk van het systeem wordt beschouwd dat de monetaire autoriteiten een vaste marktprijs van het goud konden garanderen. De Man is terecht een andere mening toegedaan. Hij ziet door het geleidelijk bevroren raken van het goud in de monetaire reserves van de centrale banken de overgang van een goudwisselstandaard naar een de facto-dollarstandaard meer geleidelijk optreden. Dit bevroeringsproces werd veroorzaakt doordat het verschil tussen de twee goudprijzen langzaam maar zeker groter werd, totdat in 1971 als gevolg van sterke speculatieve tendensen de vrije goudprijs zo sterk opliep dat het monetaire goud volledig werd bevroren. Formeel bleef de goudwisselstandaard overeind tot 15 augustus 1971; toen maakte de president van de Verenigde Staten bekend dat de goudconvertibiliteit van de dollar werd opgeschort. Het dilemma was nu te kiezen tussen een belangrijke verhoging van de officiële goudprijs of een demonetisering van het goud.

In hoofdstuk 5 passeren nog eens de diverse hervormingsplannen uit de jaren zestig de revue en wordt tevens uitgebreid aandacht besteed aan de SDR's (bijzondere trekkingsrechten). Het slot-hoofdstuk biedt ten slotte een overzicht van de meest recente ontwikkelingen. De afloop met betrekking tot de rol van het monetaire goud zal de lezer niet onbekend zijn. Bij de bespreking van het akkoord van Jamaica is de auteur met T. de Vries van mening, dat hoewel het akkoord formeel de positie van het goud binnen het fonds elimineert, er uiteindelijk nog geen begin is gemaakt met de feitelijke eliminering van het goud uit het monetaire stelsel. Hoewel het goud dan geen numéraire meer is, betekent dat niet dat ook aan de functie van reservemiddel een einde is gekomen. Integendeel, het goud is wellicht meer begeerd dan ooit.

Het boek van De Man bevat veel heldere informatie over het monetaire goud. Het werk is verder toch niet compleet genoeg om te kunnen stellen dat hiermee een standaardwerk op dit gebied ter beschikking is gekomen, maar waar-

1) H. Jager en G. J. Lanjouw, Internationale monetaire hervorming, *ESB*, 14 juli 1976, blz. 670-676.

2) Korteweg en Keesing, *Het moderne geldwezen*, deel II, bewerkt door H. de Haan, S. Korteweg, S. K. Kuipers en J. K. T. Postma, Amsterdam, 1974, blz. 315-317.

schijnlijk is dat ook niet de bedoeling van de auteur geweest.

Het is de vraag of alleen vanuit een economisch, of zo men wil monetair, gezichtspunt een voldoende realistische beschrijving van het goudgebeuren kan worden verkregen. De twijfels m.b.t. tot dit punt had ik al a priori. Ook na het lezen van het boek zijn deze twijfels bij mij blijven bestaan. Een wat grotere rol voor de politieke factoren zou de studie, als beschrijvend werk, op een nog beter werkelijkheidsniveau hebben kunnen

brenge. Nu mag zo'n overweging op zich genomen nog geen punt van kritiek vormen, maar in dit licht gezien had de auteur er beter aan gedaan in de toch wel erg summere inleiding zijn probleemgebied naar omvang en invalshoek beter af te baken. Het boek biedt echter verder interessante lees- en studiestof voor de liefhebbers van het mondiale monetaire gebeuren (en die zijn er altijd nog genoeg).

B.J.Schep

H.H. Macaulay en B. Yandle: *Environmental use and the market*. D.C. Heath and Cy, Lexington-Mass./Toronto, 1977, XII + 145 blz., \$ 16.

Het is een wijd verbreide opvatting dat wie het milieu vervuult moet betalen. Anders gezegd, wie een ander door zijn wijze van gebruik van zaken schade berokkent, is gehouden hier een financiële vergoeding voor te geven. En die zal, in het geval van de verontreiniging van de natuurlijke omgeving, verschuldigd zijn aan de gemeenschap, omdat het dan immers een collectief goed betreft. Wellicht beter nog zou zijn, dat aan die vervuiling — van zowel water als lucht en bodem — volledig een halt zou worden toegeeroepen. De auteurs van het voorliggende boek echter zijn van oordeel, dat dergelijke uitspraken wat al te vlot worden gedaan op grond van een aantal fundamentele misvattingen en met name op grond van economische drogredenen.

De grondfout die men bij economische beschouwingen ter zake kan aantreffen is, volgens Macaulay en Yandle, gelegen in de ontwikkeling van een speciale theorie met betrekking tot de milieuvervuiling. Langzamerhand is het momenteel gebruikelijk — en dat werkt een eerste misvatting in de hand — bij milieu uitsluitend te denken aan de natuurlijke omgeving. Dit doet er gemakkelijk aan voorbijgaan, dat voor het menselijk bestaan eveneens meetelt, of men zich in meer of mindere mate omringd mag weten door tal van zaken waarvan de verkrijging ten koste gaat van zogeheten pure natuur. Hierdoor wordt een romantische zienswijze opgevoerd, die enerzijds betekent dat men hoog opgeeft aan zijn appreciatie voor het behoud van de natuurlijke omgeving, in min of meer ongerepte staat, maar anderzijds de ogen er voor doet sluiten dat men niet alles tegelijk kan hebben: schone natuur en tal van producten die het gemak van de mensen zoal kunnen dienen en waar men niet graag buiten zou willen. Zoals bij elk economisch vraagstuk gaat het hier om het vinden van een compromis.

Daarbij komt een tweede versluiering van de onderhavige problematiek, die volgens de schrijvers besloten ligt in een louter fysisch-biologische uitleg aan het

begrip van vervuiling. Bij hun analyse zoeken zij aansluiting bij het bekende artikel van Coase uit 1960 over het probleem van de maatschappelijke kosten. Naar hun mening moet ook in het geval van de natuurlijke omgevingsgoederen worden onderkend, dat waar er sprake is van externe effecten de rollen van veroorzaker en getroffen veelal omkeerbaar zijn, en dat op de achtergrond steeds een zaak aanwijsbaar is waarvan het gebruik vooralsnog niet is geprijsd en waarvan het eigendomsrecht niet is omschreven. Zij illustreren een en ander aan de hand van het voorbeeld van een fabriek die afval loost op een rivier, ten nadele van zich daar ophoudende recreanten of van mensen die daar wonen. Nu kunnen milieueisen zodanig worden gesteld dat de fabriek wordt gedwongen de productie te beëindigen. In dat geval, zo zeggen de auteurs, kan in economische zin worden gezegd, dat de rivier toch is vervuuld, ditmaal voor de fabriek. Hun definitie van economische vervuiling is n.l. deze, dat het gaat om een verminderde gebruiksmogelijkheid van de ene zaak (m.b.t. de natuurlijke omgeving) voor het ene subject, als gevolg van het gebruik dat het andere subject daarvan maakt. Waar zij dan ook voor pleiten is een benadering waarbij als uitgangspunt wordt gehanteerd dat het hierbij gaat om een natuurlijk omgevingsgoed — in eindige hoeveelheid beschikbaar — waarover het beheer zo dient te worden gevoerd, dat alle partijen die daar gebruik van wensen te maken een in beginsel gelijke prijs in rekening krijgen gebracht voor het genot dat ze daarvan hebben. Dat wil in het gegeven voorbeeld zeggen: de recreant evengoed als de fabrikant. Consequentie is dan ook, dat een zekere mate van vervuiling in fysisch-biologische zin optimaal moet worden geacht, met andere woorden dat — naar plaats en tijd nader bepaald — de in de rivier besloten natuurlijke rijkdom zo doelmatig mogelijk voor de welvaart van de mensen dient te worden gealloceerd. Aldus zou ook ter zake van de milieuvervuiling een speciale theorie niet nodig zijn, maar aansluiting moeten worden

gevonden bij de algemene economische theorievorming omtrent concurrerende gebruiksmogelijkheden van goederen.

Wel onderkennen de auteurs dat bij milieugoederen zich in dit verband enige bijzondere kenmerken voordoen. Er is immers van een min of meer vast „oorspronkelijk” gegeven aanbod sprake, zij het dat men nu geleidelijk tot een zekere „productie” ervan overgaat, en voorts beleven we een periode waarin de vaststelling van de eigendomsrechten met betrekking tot die goederen volop in ontwikkeling is. Maar ten principale zou de weg gericht moeten zijn op een definiëring van deze gebruiksrechten, zoals vereist voor een totstandkoming van prijzen voor de onderscheiden gebruiksmogelijkheden. Ook bij openbaar beheer zou dat voor de allocatie van de goederen tot richtsnoer moeten worden verheven. De weg die de auteurs uitstippelen wijst dan ook in de richting van een uitbreiding van de werkingssfeer van het marktmechanisme. Hierbij gaat het de schrijvers niet om een beeld van volkomen concurrentie, in de traditionele ideaal-typische betekenis, alswel om de interpretatie van wat de laatste tijd genoemd wordt de „efficiënte markt”, daarvoor wel als „workable competition” omschreven. Zij geven dan ook blijk van een groot vertrouwen in de toepassingsmogelijkheden van het beginsel van allocatie middels de „invisible hand” voor de toekomstige opbouw van de samenleving.

De auteurs zijn er stellig in geslaagd hun onderwerp en de visie die zij daarop hebben op heldere wijze te belichten en uiteen te zetten. De kracht van hun beschouwing acht ik voornamelijk gelegen in hun consistent volgehouden verbinding tussen de analyse van milieuvraagstukken en het totale terrein van economisch onderzoek. De methode van benadering verdient in dat opzicht alle waardering. Wel moet daaraan worden toegevoegd, dat de praktische oplossingen die zij aanbevelen, gekoppeld zijn aan een aantal niet altijd expliciet gemaakte veronderstellingen omtrent de werking van economische stelsels, en dat die veronderstellingen niet door een ieder als vanzelfsprekend zullen worden gedeeld die tot lezing van het boek overgaat. Het laatste wordt overigens wel aanbevolen.

R.P. Zuidema

Drs. F. F. O. Holzhauser en Drs. J. J. R. van Minden: Psychologie. Theorie en praktijk. Tweede herziene druk, Stenfert Kroese BV, Leiden, 1978, 510 blz., f. 49,50.

Dit boek biedt een systematisch opgezet overzicht van de hedendaagse psychologie, bedoeld voor hen die (nog) niet goed thuis zijn in het vak. Het is voorzien van talrijke voorbeelden en illustraties.